Р. Ш. Алимсаева, И. А. Развенкова, Н. А. Якупова, О. С. Лосенко, Е. Е. Велькер

Бәдиий әмгәк

Умумий билим беридиған мәктәпниң 5-синип оқуғучилириға беғишланған

ДӘРИСЛИК

(*қизлар үчүн нусха*)

Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министирлиги тәвсийә қилған

КӨКЧЕТАВ

УДК 373.167.1(075.3)
ББК 37.279я72
Б 32

Б 32 **Бәдиий әмгәк:** умумий билим беридиған мәктәпниң 5-синип оқуғучилириға беғишланған дәрислик (қизлар үчүн нусха) / Р. Ш. Алимсаева, И. А. Развенкова, Н. А. Якупова, О. С. Лосенко, Е. Е. Велькер. – Көкчетав: Келешек-2030, 2017. – 108 б.

ISBN 978-601-317-259-0

УДК 373.167.1(075.3)
ББК 37.279я72

ISBN 978-601-317-259-0

© «Келешек-2030» ЖЧШ, 2017

ШӘРТЛИК БӘЛГҮЛӘР

- тәҗрибилик иш
- тәтқиқат
- бехәтәрлик техникиси
- издиниш ишлири
- компьютерда ишләш
- йәккә иш
- эксперимент
- топта ишләш
- билим ишқивазлириға
- соаллар билән тапшурмилар
- 3D сүрәтләр

КИРИШМӘ

Қиммәтлик оқуғучилар!

Алдиңларда – билим вә йеңилиқларға йол ачидиған йеңи дәрислик. Сәяһәтчи йолға чиққанда өзи билән немә елиши керәк? Әлвәттә, аз нәрсә әмәс. Шундақла, әң авал, һәрхил саһалар бойичә чоңқур билими болуш керәк. Сәяһәтчи өз йөнилишини, қонидиған йәрни қандақ таллашни вә қолайсиз һава райидин қандақ сақлинишни, суни қандақ тепип, қандақ тамақ тәйярлашни вә башқиму нәрсиләрни яхши билиш керәк.

Алдиңлардики китап билән ишләш – уму сәяһәт. Бәдиий әмгәк елигә пайдилиқ вә қизиқ сәяһәт. Силәр уни биринчи синипта башлиған едиңлар, тоққузинчи синипқичә давамлаштурисиләр. Бәдиий әмгәктә һүнәр вә иҗадийәт, ой вә қол әмгиги, эстетикилиқ тәрбийә вә әқлий өсүш бириккән. Бу әлдә тошунушуп, үгинидиғанлириңларниң һәммиси өмүрдә әсқатиду. Бу пән силәргә нурғун нәрсиләрни чүшинишкә, өзләштүрүшкә, өз алдиңларға орунлашқа ярдәмлишиду.

Силәрдә башланғуч мәктәптә алған билим, әплиниш вә қабилийитиңлар бар. Әнди бар билимиңларни кеңәйтип вә чоңқурлитип, йеңи билимгә қол йәткүзүп, уни толуқтурушни давамлаштурисиләр. Униң үчүн йөнилишиңларда қандақ илгириләш керәклигини билишиңлар керәк. Мана бу йәрдә силәргә дәрислик ярдәмлишиду.

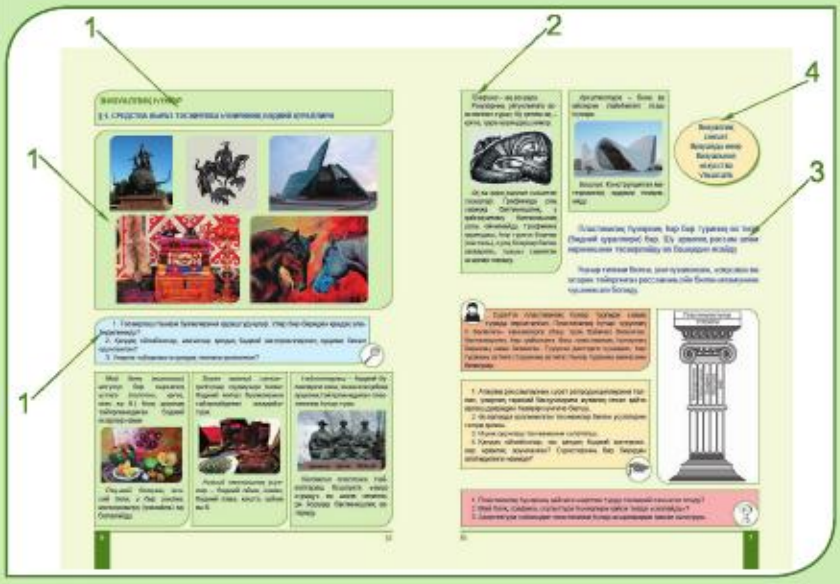

Дәрислик чоң қисим – бапларға бөлүнгән. Баплар параграфларға бөлүниду. Һәр параграф йөнилишләргә ярдәмлишидиған шәртлик бәлгүләр тоғрилиқ әхбарат беридиған – фреймлар (1) түридики қисқа бөләкләрдин туриду.

Чүшәндүрүш мәтини, йәни нәзәрийивий әхбарат йешил-көкүч түрлүк фреймларда (2) берилгән. Уни адәттә дәристә ейтилған вә чүшәндүрүлгәнләрни әскә чүширип, алған билимиңларни пишшиқдап, өйдә оқуйсиләр. Чүшәндүрүш материалиниң муһим йәрлири тоқ қизил рәңдә (3) берилгән. Улар қандақ әхбаратқа көңүл бөлүп, немини әстә сақлаш керәклигини ениқлашқа ярдәмлишиду.

Һәр параграфта қеник серик рәңлик созуқ фрейм ичидә (4) берилгән луғәт болиду – униңда мавзуниң асасий сөзлири: қазақ, уйғур, рус вә инглиз тиллирида берилгән. Мәзкүр луғәтниң ярдими арқилиқ рус вә инглиз тиллирида бәдиий әмгәк бойичә сөзләрни билидиғанлиғиңларни тәкшүрәләйсиләр, йеңи сөзләрни ядлап өзләштүргән билимиңларни мустәһкәмләйсиләр.

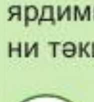

Мәлум бир мавзу бойичә материални қандақ өзләштүргәнлигиңларни, дәристә ейтилғанларни вә өйдә оқуғанлириңларни қанчилик әстә сақлиғанлиғиңларни тәкшүрүшкә соаллар ярдәмлишиду. Улар һәр параграфниң ахирида, қизил рәңлик фреймларда берилгән вә соал бәлгүси қоюлған.

Бәзи бир нәрсиләрни әйнән тәссәвур қилиш үчүн Интернет қошумчә ярдәм қилиду. Бу қошумчини орнитиш үчүн төвәндики http://keleshek-2030.kz сайтиниң «3D модели» бөлүмигә қараңлар. Мошу бәлгү бар болса, силәр мобиллиқ телефон арқилиқ мәзкүр буюмниң үч өлчәмлик моделини алаләйсиләр.

Дәристә вә өйдә өз алдиға яки дәрисликниң ярдими билән алған барлиқ билимиңларни миннәтлик түрдә әмәлияттә пайдилинисиләр. Дәрислик силәргә әмәлий паалийәтниң бирнәччә түрини тәвсийә қилиду. Шәртлик бәлгүләр арқилиқ өзәңларға немини орунлаш керәклигини: визуаллиқ һүнәр бойичә ижадий ишта хиялға әрик бериш, тикинчилик вә ашпәзлик һүнәрни көрситиш вә башқиларни ениқлалайсиләр.

Мошу вақиттин башлапла өзәңларни тәтқиқатчи, алим ретидә сезисиләр. Мошундақ бәлгүләр билән бәлгүләнгән тапшурмиларни көрсәңлар жиғилған мәлуматларни өз ара селиштуруп, илмий тәһлил қилиш арқилиқ униң нәтижилирини хуласиләләйдиғанлиғиңларни көрситишиңлар керәк.

Өз хуласилириңларни тәсвирләп вә һимайә қилиш жәриянида – өз ойлириңларни нәқ вә чүшинишлик жәмләп, уни тиңшиғучиға йәткүзүшни билишиңлар һажәт.

Өзәңларниң нәзәрийивий тәтқиқатлириңлар билән хуласилириңларни эксперимент ретидә тәкшүрүңлар. Бу шәртлик бәлгү экспериментлиқ ишни билдүриду. Барлиқ нәзәрийивий ойдики хуласиләр тәҗрибә йүзидә экспериментлиқ синақтин өткүзүш арқилиқ дәлилләшниң муһимлиғини билисиләр. Илим адәмгә униң һаятини қизиқ, қолайлиқ, пайдилиқ қилиш үчүн һаҗәт. Бизниң һәр күнимиз нурғунлиған турмуштики ушшақ-чүшәк: жуюнуш, вақтида тамақлиниш, машина һайдаш, компьютер үгиниш яки ишләш вә башқилардин туриду. Буниң һәммиси адәттики ишлар болғанлиқтин, уларни илим билән бағлинишлиқ дәп ойлимаймиз. Ньютон, Эйнштейн, Ампер, Герц, Попов вә башқа нурғунлиған илимхумар адәмләр болмиғанда, биз электр, радиодолқун, гидродинамика, лазерлиқ диск, дора-дәрмәк тоғрилиқ биләрмидуқ? Шуңлашқа силәрниң дәсләпки илмий қәдәмлириңлар наһайити муһим. Бу тапшурмилар аналитикилиқ вә дәлилләп ойлаш қабилийәтлириңлар билән әпчиллигиңларни риважландурушқа, ой-пикриңларни билдүрүшкә ярдәмлишиду.

Ишниң башқа түрлиридә учришидиған мәзкүр шәртлик бәлгүләр уларни йәккә яки топ билән орунлаш керәклигигә йол-йоруқ бериду. Тапшурмиларни һәммиңлар топ билән яки чаққан топларға бөлүнүп яки җүп билән орунлалайсиләр.

Заманнивий һаятни компьютерсиз тәсәввур қилиш тәс. Әлвәттә, силәр компьютерда ишләләйсиләр. Бәдиий әмгәк дәрислиридә мошу маһарәтлириңларни техиму йетилдүрүсиләр. Бәзи бир тапшурмиларни компьютерда орунлаш керәк. Компьютерда ишләш жәриянида әмгәк гигиенисини сақлаңлар.

БТ

Һәрқандақ ишни орунлиғанда бехәтәрлик техникиси қаидилиригә риайә қилған дурус. Әң муһими – уларни булжутмай орунлаш керәк. Бу барлиқ қаидиләрни пухта оқуп вә әстә сақлишиңларниң муһимлиғини әскәртиду. Шуниңдин кейин уларни еғизчә тәкрарлап, қаидиләрни әстә сақлишиңлар һаҗәттур.

Һөрмәтлик достлар! Бизниң дәрислигимиз сәяһитиңлар давамида ярдәмлишип, нурғунлиған йеқимлиқ дәқиқиләрни соға қилиду дегән ойдимиз. Китапта оқуш әхбаратлири билән қизиқ мәлуматлар вә вақиәләр орун алған. Улар шәртлик бәлгү билән бәлгүләнгән.

Шундақ қилип, сәяһәтлириңлар башланди. Сәпәрлириңлар оңушлуқ болсун!

Муәллипләр

ВИЗУАЛЛИҚ СӘНЪӘТ

§ 1. ТӘСВИРИЙ СӘНЪӘТНИҢ БӘДИИЙ ҚУРАЛЛИРИ

1. Тәсвирий сәнъәт буюмлирини қараштуруңлар. Улар бир-биридин қандақ алаһидилиниду?
2. Қандақ ойлайсиләр, әмгәкләр қандақ бәдиий материалларниң ярдими билән орунланған?
3. Уларни тәйярлашта қандақ техника қолланған?

Май бояқ (живопись) – бәлгүлүк бир нәрсиниң үстигә (полотно, қәғәз, яғач в. б.) бояқ арқилиқ тәйярлинидиған бәдиий әсәрләр.

Рәң – май бояқниң асасий тили, у бир рәңлик, монохромлуқму (гризайль) болалайду.

Безәк-әмәлий сәнъәт – қолһүнәр турмушқа һаҗәт бәдиий җиһаз буюмлирини тәйярлайдиған иҗадийәт түри.

Асасий техникилиқ усуллар – бәдиий ойма, чәкмә, бәдиий язма, кәштә, қуйма в. б.

Һәйкәлтараш – бәдиий буюмларни оюш, ясаш яки қийиш арқилиқ тәйярлинидиған пластикилиқ һүнәр түри.

Көләмлик пластика. Һәйкәлтараш бошлуқта «өмүр сүриду» вә шола чекитлири йоруққа бағлинишлиқ өзгириду.

Графика – ақ вә қара рәңләрниң уйғунлиғиға асасланған сүрәт, бу қетим ақ – қәғәз, қара – қериндаш, көмүр.

Ақ вә қара рәңлик сизилған сизиқлар.

Графикида рәң сизиққа бағлинишлиқ, у қийғақчиғиму бағлинишлиқ роль ойнимайду. Графикиға қериндаш, һәр түрлүк борлар (пастель), суюқ бояқлар (акварель, гуашь) билән сизилған әсәрлар кириду.

Мемарчилиқ – бена вә өйләрни лайиһиләп ясаш һүнири.

Бошлуқ. Конструкция вә материалниң ярдимида ениқлиниду.

Визуаллиқ
сәнъәт
Визуалды өнер
Визуальное
искусство
Visual arts

Пластикилиқ сәнъәтниң һәрбир түриниң өз тили (бәдиий қураллири) бар. Шу арқилиқ рәссам аләм көрүнүшини тәсвирләйду вә башқидин ясайду.

Һүнәр тилини билсә, уни чүшинишкә, «оқушқа» вә әсәрни тәйярлиған рәссамниң ойи билән әсәр мәзмунини чүшинишкә болиду.

Сүрәттә пластикилиқ сәнъәт түрлири сизма түридә көрситилгән. Пластикилиқ сәнъәт түврүкниң 5 бөлигигә – *каннелюрге* (бәш түри бойичә) бөлүнгән. Каннелюрниң һәр қайсисиға бәш пластикилиқ сәнъәтниң бириниң нами йезилған. Түврүкни дәптәргә чүширип, һәр түриниң астиға (түврүкниң астиға) сәнъәт түриниң мәнасини йезиңлар.

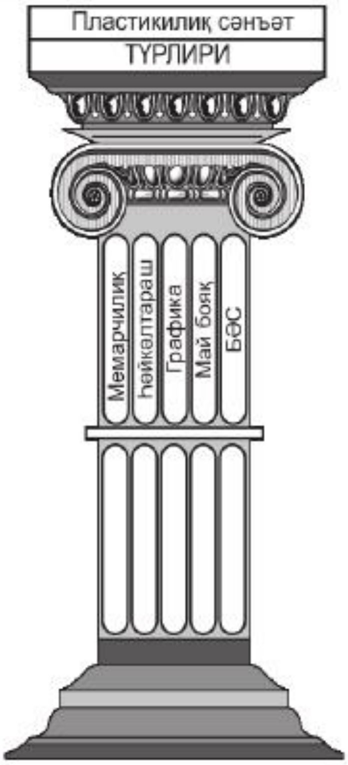

1. Атақлиқ рәссамларниң сүрәт репродукциялирини таллап, уларниң тарихий басқучлириға мувапиқ кесип Қайта өрләш дәвридин һазирқи күнгичә бөлүш.
2. Әсәрләрдә қоллинилған техникилар билән усулларни тәтқиқ қилиш.
3. Ишни орунлаш техникисини сүпәтләш.
4. Қандақ ойлайсиләр, иш қандақ бәдиий материаллар арқилиқ орунланған? Сүрәтләрниң бир-бирдин алаһидилиги немидә?

1. Пластикилиқ сәнъәтниң қайсиси шәртлик түрдә тәсвирий сәнъәткә ятиду?
2. Май бояқ, графика, һәйкалтараш һүнәрлири қайси тилда «сөзләйду»?
3. Мемарчилиқ саһасидин пластикилиқ сәнъәт әсәрлиридин мисал кәлтүрүңлар.

§ 2. КЛАССИКИЛИҚ СӘНЪӘТНИҢ ЖӘВҺӘРЛИРИ. ҚАЗАҚСТАНЛИҚ РӘССАМЛАРНИҢ ИЖАДИЙИТИ. ТӘСВИРИЙ СӘНЪӘТНИҢ ТҮРЛИРИ ВӘ ЖАНРЛИРИ

1. Иллюстрацияләрни қараштуруп, топларға бөлүш.
2. Иллюстрацияләрдин немиләрни көрүшкә болиду?
3. Уларниң бир-биридин айримчилиғи немидә?

Сәнъәт – һәқиқәт-болмушниң һәрхил шәкилдә көрситидиған ижадий көрүнүши. Адәмниң ижадийлиқ хизмитиниң көплигән шәкиллири – *сәнъәтниң түрлири*. Улар әмәлгә ашуруш усуллири бойичә ажритилиду:

– сөз – *әдәбият*,
– тавуш – *музыка*,
– колористикилиқ вә пластикилиқ материаллар – *тәсвирий сәнъәт*.

Сәнъәтниң май бояқ, графика, һәйкәлтарашлиқ, мемарчилиқ вә дизайн, хәлиқлиқ вә безәк-әмәлий сәнъити, көрүнүшлүк вә экранлиқ түрлири визуаллиқ бошлуқтики яки аддий *визуаллиқ сәнъәт* дегән нам билән бириктүрүлгән.

ВИЗУАЛЛИҚ СӘНЪӘТ ТҮРЛИРИ

- МЕМАРЧИЛИҚ
- БЕЗӘК-ӘМӘЛИЙ СӘНЪӘТ
- ФОТОСӘНЪӘТ
- ТӘСВИРИЙ СӘНЪӘТ
  - Май бояқ: Монументлиқ, Станоклиқ, Қолланма
  - Графика: Станоклиқ, Китап, Қолланма
  - Һәйкәлтараш: Монументлиқ, Станоклиқ, Чаққан көләмлик

Визуаллиқ (лат. тилида visualis) – көрүнидиған.

Тәсвирий сәнъәт жанрлири

Пейзаж

Тәбиәт

Портрет

Адәм

Турмуш-мәишәт

Адәмләрниң һаяти

Анималистикилиқ

Һайванатлар

Җәң

Һәрбий һәрикәтләр

Натюрморт

Нәрсиләр: гүлләр, явайи қуш, ашхана қураллири вә башқилар

Тарихий

Тарихий вақиәләр

Җәвһәр
Жауһар
Шедевр
Masterpiece

Тәбиәтниң чәксизлиги пейзаж жанриниң нурғун түриниң пәйда болушиға тәсир қилди.

Пейзажниң асасий түрлири

Шәһәр

А. Әбжанова «Очуқ күн»

Йеза

Р. Кульбатиров «Көчмәнләр»

Деңиз

С. Романов
Һал «Мин-Арал»

Мемарчилиқ

Ю. Робер
«Бенакарлиқ пейзажи»

Пейзаж май бояқ йәккә жанри сүпитидә оттура әсирдә Хитайда VI ә. пәйда болған. Хитайлиқларниң чүшиниги бойичә тәбиәт аләм үлгиси болған. Чәксиз тәбиәттин раһәтлинип олтирип, рәссамлар шақиратмилар, қоршиған әҗайип әтрапта адишип қалғандәк жүргән кичик фигурилар бар пейзажларни тәсвирлигән. Туманда, тағниң пейзажлирида шәриқ хәлиқлириниң дуниятонуши көрүнүш тапқан.

Дуния сәнъитиниң даңлиқ әсәрлириниң репродукциялирини қараштуруш. Пейзаж түрлирини селиштуруш.

Бәдиий фотосүрәттики пейзаж жанриниң алаһидилигини тәтқиқ қилиш.

Өзәңләр туғулған өлкилириңларға беғишланған пейзажлар көргәзмисини тәйярлаңлар.

Заманивий май бояқтики деңиз мавзусини тәтқиқ қилиш. Бу жанр әсирләр бойи өзгәргәнму?

Адәмниң қоршиған муһитқа болған мунасивити, рәссамға өз дәвриниң адими сүпитидә хас гөзәлликни чүшиниши натюрмортта өз көрүнүшини тапиду. Тәсвирий сәнъәттә натюрморт дәп биртуташ композициялик топқа бириктүрүлгән җансиз нәрсиләрни тәсвирләшни атайду. Натюрмортта рәссам нәрсиләрни пәқәт тәсвирләпла – «көчирип» қоймай, шу арқилиқ мәлум бир кәйпиятни, өзигә хас иштияқини көрситишкә тиришиду. Натюрморт аддий нәрсиләрниң сүпәтлик тирикчилигигә қизиқишни үгәткәнликтин униңға диққәт билән тамашә қилиш керәк.

Натюрморт жанрини тәсвирий сәнъәтниң башқа жанрлири билән селиштуруш.

1. Натюрмортниң һәрбир түрини мавзулар бойичә топлаш.

2. Мәктәп гезетигә (мәктәп сайтиға) беғишланған «Натюрморт түрлири» намлиқ мақалә тәйярлаш. Уни талланған үлгиләр билән безәш.

Г. Исмайилова
«Қимиз»

Ян ван Кессель
«Гүл толған севәт билән тоху»

П. Сезанн
«Гүл вә йәл-йемишлар натюрморти»

Т. Абуов
«Киймишек натюрморти»

Натюрморт сәнъитиниң миң жиллиқ тарихи бар. Аддий нәрсиләрниң сүрәтлири қедимий грек мозаикилирида, фрескиларда, гүлсевәтлиридә учришатти. Антик заманиниң рәссамлири музыкилиқ, һәрбий вә турмуш буюмлирини тәсвирлигән. Шуниңға қarimай натюрморт узақ вақит тарихий яки турмуштики композицияниң, интерьерниң бөлиги сүпитидә саналған. Натюрморт өз алдиға бир жанр ретидә XVII әсирдики голландиялик вә фламандиялик рәссамлар әсәрлиридә толуқ қелиплишип, гүлләнгән. Натюрморттики нәрсиләр аста-аста зор мәналарни билдүргән. Мәсилән, саат – һаятниң қаш-кирпикниң арисида екәнлигини, китап, қолязмилар – һаятниң мәни тоғрилиқ ойларни билдүргән.

Тәсвирий сәнъәтниң әң қедимий жанрлириниң бири – *портрет*. Һәр портретниң өзигә хас мәнаси бар, пәқәт уни «оқушни» билиш керәк. Портретниң барлиқ түрлири билән жанрлири адәмни ипадиләйду – униң миҗәзини, ички дуниясини, кәйпиятини, психологиясини, дунияТонушини, җәмийәттики орнини, әмгигини – бир сөз билән ейтқанда шәхсниң түрлүк көрүнүшләрдики мәнивий қияпитини көрситиду. Һәрбир яхши портрет – шәхс тоғрилиқ ихчам һекайә.

Г. Исмайилова
«Автопортрет»

Ә. Қастеев
«Абай»

Г. Исмайилова
«Қазақ вальси»

В. Боровиковский
«Лопухина портрети»

А. Матисс
«Аилә портрети»

Һәр түрлүк бәдиий техникилар билән орунланған портретларни қараштуруш. Уларниң композициясигә диққәт қоюш. Рәссам портреттики қәһриманниң сезимини, миҗәзини, кәйпиятини қандақ йәткүзиду?

Җәмийәтлик һаятниң муһим вақиәлири, атақлиқ шәхсләрниң нәқ иш-һәрикәтлири тарихий жанр сүрәтлиридә көрүнүш тапқан. Һәқиқий вақиәләргә җан киргүзүп, рәссамлар өз дәвриниң эстетикилиқ көзқаришиға мувапиқ мунасивәтлирини көрситиду.

Туғулған шәһәрлириңларда (йезилириңларда) қандақ ядикарлиқлар бар? Уларниң ичидә, оюңларчә, тарихий жанрға ятидиғанлири тоғрилиқ ейтип бериңлар.

Һәрхил мәнбәләрдин пайдилинип, портрет жанрида ишләйдиған қазақстанлиқ рәссамлар тоғрилиқ мәлумат жиғиш.

Қәһриманлиқ, әрлик, аброй, күч-қуват вә башқиму инсаний хасийәтләр май бояқ һүнириниң *җәң жанри* арқилиқ тәсвирлиниду. Уруш сюжетлиқ әсәрләр асасән қуруқ, деңиз җәңлири, һәрбий жүрүшләр көрүнүшлириниң муһим пәйтлирини тәсвирләйду. Улар пәқәт пәхирлинип, әрликнила тәсвирләп қоймай, бәлки урушниң зәрдивини әйнән көрситиду. Рәссам сүритидә урушниң әһмийәтлик яки алаһидә пәйтлирини тәсвирләшкә, уруш көрүнүшлири, вақиәлириниң тарихий мәнисини көрситишкә тиришип, җәң жанрини тарихий жанр билән бағлаштуриду. Һәрбий һаят көрүнүшлирини (жүрүш, казарма, лагерьларда) көпинчә турмуш жанри билән бағлаштуриду. Җәң жанри XVI әсирдә қелиплашқини билән җәңләрни сүрәтләрдә тәсвирләш қедимидинла мәлум. Мәсилән, Қедимий Шәриқниң дүшмәнни қириватқан, шәһәрләрни қоршавалған, һәрбий жүрүшләрни башлиған падиша вә қолбашчиларни тәсвирлигән әсәрлири мәлум.

Қедимий грек йезиғида миф батурлириниң җәңләрдики җасарәтлири күйләнгән. Қедимий Римниң тәнтәнә дәрвазисида бесилған көрүнүшләр – императорларниң жүрүшлири билән ғалибийәтлириниң сүрәтлирини тәсвирлигән. Оттура әсирдики җәңләр гиләм, рәңлик кигиз, китап миниатюриларда тәсвирләнгән. Май бояқ әсәрлиридики җәң жанри патриотизмниң алаһидә роһ, җәңчиләрниң җасарити билән әрлигигә һөрмәт көрситишкә чақириду.

Ф. Рубо
«Бородино һуҗуми»
(панорамисидин үзүндә)

В. Крестников
«Аңырақай һуҗуми»

1. Мирасгаһлардин, шундақла өзәңларни қоршиған муһиттин (ядикарлиқлар, мемориал тахтилар вә башқилар) җәң жанридики әсәр үлгилирини ениқлап, тәтқиқ қилиңлар. Уларниң қандақ алаһидилигигә диққәт бөлдүңлар?

2. Түрлүк әхбарат мәнбәлиридин пайдилинип, қандақ рәссамлар җәң жанрида ишлигәнлигини ениқлаңлар. Өз билгәнлириңлар билән синипдашлириңлар билән бөлүшүңлар.

Рәссам
Суретші
Художник
Artist

Қазақстан Җумһурийитиниң дөләт сәнъәт мирасгаһи – МДҺдики әң чоң мирасгаһларниң бири. Бу йәрдә баһасиз байлиқ жиғилған.

Сәнъәт мирасгаһида 12 зал бар. Уларниң алтисида май бояқ әсәрлири топланған. Бәдиий сүрәт чевири Ә. Қастеевниң әсәрлири алаһидә залда орунлаштурулған.

Музей экспозициясини ташқа йезилған петроглиф-нәқишләр, қолһүнәрвәнчилиги, монументлиқ вә ушшақ пластика – палеолит, қола (бронза) вә дәсләпки төмүр дәвридики ялдамилар үлгилири қоюлған Қазақстанниң қедимий һүнәр зали ачиду.

Турмуш-мәишәт жанри – адәмләрниң күндилик һаят-тирикчилигиниң көрүнүшлири тәсвирләнгән бәдиий әсәрләр. Турмуш-мәишәт жанри әсәрлиридин һәрқандақ заманниң әксини көрүшкә болиду.

Е. Ким
«Тунҗа пәрзәнт»

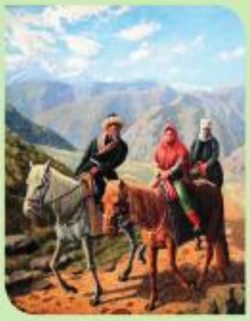

Ә. Қастеев «Сетип алған келин»

Е. Ким
«Қазақларниң турмуши»

Б. Кустодиев «Мурәббә қайнитиш»

И. Богданов «Һесаплишиш»

Турмуш-мәишәт жанри Францийәдә алаһидә орун алған. Ф. Милле, Г. Курбе, О. Домье охшаш рәссамлар өзлириниң сүрәтлиридә аддий хәлиқниң еғир һаятини реал тәсвирләп, уларға болған тиләкдашлиғини билдүргән. Бәзи бир сүрәтләрдин өз заманисиға бәргән һәқиқий баһасини көрүшкә болиду.

Ә. Қастеев, М. Кенбаев, С. Мәмбеев, Е. Ким вә башқиму Қазақстан рәссамлири хәлиқниң турмуши билән әмгигини тәсвирлигән. Уларниң әмгәклиридә қазақ хәлқиниң миллий алаһидиликлири ениқ әкис етилгән.

Турмуш-мәишәт жанри әмгәклиридики бир сюжет бойичә сөһбәт қуруш.

Достлириңлар билән яхши көргән рәссамниң сюжети бойичә турмуш жанридики сүрәтни тәсвирләңлар.

Май бояқниң *анималистикилиқ жанри* түс билән рәңләргә бай болғанлиқтин, рәссамға һәрбир һайванниң тирикчилик ортисиниң алаһидилигини көрситишкә мүмкинчилик бериду.

Һайванатларниң қияпити мәһлия қилиду, һәйран қалдуриду, дәлилләр рәссам-анималистларни һәрдайим маһарәтлирини йетилдүрүшкә интилдүриду. Улар һәрқачан һайванларни чин тәсвирләп, уларниң сиртқи алаһидиликлиринила әмәс, бәлки миҗәз-хулқидики қийинчиликларни ечишқа тиришқан. Синчи адәм ғәйрәтлик йолвасниң ишәшликлигини, адил иштниң есиллиғини, дала қиранининиң тәкәббурлиғини байқалайду.

Н. Сверчков
«Атниң беши»

Н. Хлудов
«Қойлар»

К. Костанди
«Ғазлар»

«Мениң сөйүмлүк җаниварим сәнъәтниң һәр түридә» намлиқ компьютерлик презентация тәйярлаш.

1. Бәдиий фотосүрәт һүниридики һайванатлар сүритиниң алаһидиликлирини тәтқиқ қилип вә май бояқ анималистикилиқ тәсвирләр билән селиштуруш.

2. Заманивий май бояқ әсәрлиридики деңиз мавзусини тәтқиқ қилиш. Бу жанр әсирләр бойи өзгиришкә учриғанму?

3. Бу жанрлар фотосүрәттә болуши мүмкинлигини ойлаштуруш.

1. Тәсвирий сәнъәтниң һәр түрлүк жанрлирида орунланған әсәрләрниң көчүрмилирини таллап, өз альбомлириңларға чаплап вә намлирини йезиш.

2. Дәптәргә «Тәсвирий сәнъәтниң жанрлири» кәштисини сизиш. Май бояқ, графика, һәйкәлтараш һүнәрлиридики түрлүк жанрларға мисал кәлтүрүш.

3. Тәсвирий сәнъәтниң жанрлириниң түрлири тоғрилиқ сөһбәт қуруш.

Тәсвирий сәнъәт жанрлири			
№	Жанр нами	Жанрға хас һүнәр түри	Мисаллар
1	Анималистикилиқ	Май бояқ, графика, һәйкәлтараш	
2	Портрет	Май бояқ, графика, һәйкәлтараш	
3	Пейзаж	Май бояқ, графика, һәйкәлтараш	
4	Натюрморт	Май бояқ, графика, һәйкәлтараш	
		Сюжетлиқ-мавзулуқ сүрәт	
5	Тарихий	Май бояқ, графика, һәйкәлтараш	
6	Җәң	Май бояқ, графика, һәйкәлтараш	
7	Турмуш	Май бояқ, графика, һәйкәлтараш	
8	Мифологиялик	Май бояқ, графика, һәйкәлтараш	

1. «Жанр» уқумиға ениқлима бериңлар. Тәсвирий сәнъәт жанрлириға мисал кәлтүрүңлар.

2. Рәссам-анималистлар кимни тәсвирләйду?

3. Адәмләрниң күндилик һаятини тәсвирләйдиған тәсвирий сәнъәт жанрлири қандақ атилиду?

4. Тарихий жанр дегинимиз немә вә у турмуш жанри билән аһаңдаш болаламду?

5. Тәсвирий сәнъәтниң қандақ түрлири турмуш көрүнүшлирини әкс етәләйду?

6. Бурунқи вә һазирқи замандики рәссамлар салған турмуш жанрида селинған сүрәтләрни селиштуруңлар. Бу жанрға қандақ – реалистик яки фантастикилиқ усул көпирәк хас?

7. Тәсвирий сәнъәт түрлири бир-биридин қандақ пәриқлиниду?

§ 3. НАТЮРМОРТ СӘНЪИТИ

1. Сүрәтләрниң көчүрмилирини караштуруңлар. Улардики умумийлиқ немидә?
2. Берилгән ишлар қандақ жанрда орунланған?
3. Бу сүрәтләр қандақ атилиду дәп ойлайсиләр?
4. Бу натюрмортларни сизғанда рәссамлар немә ейтқуси кәлгән?
5. Натюрморттики қандақ элементлар бойичә миллийликни ениқлашқа болиду?
6. Миллий элементлар арқилиқ натюрмортниң қайси мәдәнийәткә ятидиғанлиғини ениқлаңлар.

Сүрәт, тәсвир
Сурет, бейне
Изображение
Image

Натюрморт – қоршиған муһиттики бир йәргә топланған һәр түрлүк турмуш буюмлири, йәлйемишләрни, өсүмлүкләрни, таамларни тәсвирләш. Натюрмортта тәсвирләнгән нәрсиләр адәмләр вә улар һаят көчүргән вақит тоғрилиқ мәлумат бериду.

Натюрморт композициясиниң тәркиви қәғәз бетигә дурус орунлаштурушқа бағлиқ. Көләми йоған нәрсә кичиклитилип, кичик нәрсә болса йоғатилғанда көрүнүши билән бириктүрүлүши өзгәрмисә, композиция қурулуминиң дурус болғини. Композицияни тик вә тоғрисиғиму орунлаштурушқа болиду.

Натюрморт композициясини һәрқандақ геометриялик: чәмбәр, квадрат, үчбулуң, тикбулуң, созуқ фигуриниң ичигә селишқа болиду.

Т. Тоғызбаев
«Қизил фондики натюрморт»

Ю. Попов
«Натюрморт»

Т. Тоғызбаев
«Тавуз натюрморти»

1. Чәк сизиғиниң көрүш нуқтисиға мувапиқ натюрмортниң дурус сүритини таллаш.

2. Қайси сүрәттә натюрморт композицияси дурус орунланған?

3. Қайси сүрәттә натюрморт көләми дурус талланған?

1. Формат қәғәздә бирнәччә композицияни қураштуруш вә туташтуруш үчүн 2–3 түрлүк рәңлик геометриялик фигуриларни таллап елиш.
2. Таллап елинған композицияни тәйярланған эскиз сүпитидә енигирақ қилип селиш.

1. Жанлиқ композиция қураштуридиған фигура, көләми вә фони һәр түрлүк болған 2–3 нәрсә таллаш.
2. Нәрсиләрниң композициялик топини варақ бетигә орунлаштуруш.
3. Варақта фигуриниң сизиқлиқ-конструктивлиқ тәркивини орунлаш.

Есиңларда сақлаңлар: селинған сүрәт саватлиқ қурулған болуши керәк.

1. Дәристә йеңи немә билдиңлар?
2. Тәҗрибилик ишни орунлашта қандақ қийинчилиқ болди?
3. Композиция дегинимиз немә?
4. Қазақстанлиқ натюрмортниң тәсвирлиниш алаһидилиги немидә?

§ 4. МИЛЛИЙ БЕЗӘК НАТЮРМОРТИ

1. Тәвсийә қилинған буюмларниң сүрәтлирини қараштуруңлар. Шәкли, рәңги вә фактуриси қандақ? Уларниң қайсиси силәргә тонуш?
2. Улар қандақ атилиду?
3. Улар немә үчүн керәклигини чүшәндүрүңлар.
4. Улар қандақ материалдин ясалған?

Миллий
Ұлттық
Национальный
National

Тәвсийә қилинған буюмлардин натюрморт ясаш үчүн шәкилләрни таллаңлар. Варақ бетидә туташтуруш қаидилири билән нәрсиләрни қуруш конструкцияси бойичә бурун алған билимлириңларни қоллинип, А4 формат қәғәздә таллап елинған формилардин хиялиңларда композицияни қуруңлар.

Қазақ хәлқиниң миллий турмушқа аит нәрсилиридин қоюлум ясаш үлгиси

Натюрморт түрлири

Реалистик	Тәсвирий	Абстрактлиқ
Сүрәт һәқиқәткә уйғун.	*Сүрәт стильға қарап сизилиду.*	*Нәрсиләр сизилип тәсвирлиниду.*

Безәк натюрморт төвәндикичә ажритилиду:

- нәрсиләр стильлиқ түрдә (йениклитип) ясилиду;
- бошлуқ (истиқбал) болмайду;
- һәр түрлүк техникида орунлиниши мүмкин (рәхттә – батик; пластилиндин – «пластилиндин ясалған фигура»; қәғәз вә тәбиий материаллардин – йепиштуруш техникиси вә башқилар);
- оюлған нәқиш, рельеф пайдилиниду.

Безәк натюрмортта асасий вәзипә – нәрсиләрни, уларниң фигуриси, рәңгини, түрини стильлаш. Тәсвирлинидиған нәрсиләрниң фигуриси шәртлик вә япилақ болиду.

Стильлаш – бир қатар шәртлик усуллар арқилиқ орунланған нәрсиләрниң тәсвирий бирлишиши.

Безәк натюрмортта көләмини бериш шәрт әмәс, түпнусхисида йоқ тәсвирий оюлған нәқиш билән рельефларда ипадиләшкә болиду.

Гүл, қача-қомуч, комзәкләрни геометриялик шәкилләр ретидә беришкә болиду. Геометриялик шәкилләргичә түрләндүрүлгән асасий нусхидин бираз чәтнәп кетиш *абстракция* дәп атилиду.

Рәңни вә иҗадий ойни йәткүзидиған бәдиий материални таллаш.

Тәвсийә қилинған бәдиий әхбараттин келәчәктә натюрмортқа 2D форматта бирләштүрүшкә беғишланған 2–3 нәрсини таллап олтирип, өз композициялириңларни ойлаштуруңлар.

Қазақчә безәк натюрмортни әкс әттүрүң:

- нәрсиләрни варақ бетидә ипадиләш;
- фигурини стильлаш;
- тәсвирләрни өзара бир-биригә маслаштуруш;
- тәсвирләрни текстура билән вә безәк нәқишләр билән толтириш.

1. Безәк натюрмортниң реалистик натюрморттин айримчилиғи немидә?
2. Безәк натюрмортниң асасий бәлгүлирини атаң.
3. Стильлаш дегинимиз немә?
4. Стильлашниң қандақ усуллирини билисиләр?

§ 5. ПЕЙЗАЖ. ТӘБИӘТ БИЛӘН УЙҒУНЛИШИШ. ҺАВА ИСТИҚБАЛИ

Е. Ким
«Базарға кириш»

Н. Каразин
«Қазақ аилиси йолда»

С. Айтбаев
«Яйлақ»

1. Мону сүрәтләрдә қандақ охшашлиқлар бар?
2. Рәссамлар сүрәтләрдә тәбиәтниң қандақ пәйтини ипадилигән? Буни қандақ ениқлидиңлар?
3. Әмгәкниң қандақ материаллардин орунланғанлиғини ениқлаш.
4. Сүрәтниң алдиңқи көрүнүшини тәсвирләшниң алаһидилиги немидә?
5. Рәссамлар артқи тәрәпни қандақ рәңләрниң ярдими билән тәсвирлигән?

Қазақстанниң тәбиий өлкилири тоғрилиқ видеофильм көрүп, чүшәнчә (аннотация) йезиш. Қазақстан пейзажиниң қандақ алаһидиликлирини аталайсиләр?

Пейзаж – тәбиәт көрүнүши алаһидиликлирини тәсвирләш жанри. Пейзажни тәсвирләш арқилиқ рәссам тәбиәтни көчүрмәйду, бәлки өз сезимини билдүрүшкә тиришиду. Шундақла пейзаж рәссамниң тәбиәткә болған эстетикилиқ, этикилиқ көзқаришини, кәйпиятини, чүшинигини тәсвирләйду.

Тәбиәтни мәйличә һәқиқий тәсвирләш мәхситидә Қайта өрләш дәвриниң рәссамлири сизиқлиқ вә һава истиқбали қанунлирини ойлап тапқан.

Истиқбал – сүрәттә бошлуқ чоңқурлуғини (йезиқтиктә) тәсвирләш усули.

Һава истиқбали һәрқандақ пейзажда болиду.

И. Шишкин «Ерән орманлиғидики ямғур»

Алдиңқи пландики нәрсиләр көләми җәһәттин йоғирип, рәңги алаһидә қениқ болиду.

Оттура пландики нәрсиләрниң көләми бирдин кичикләп, рәңги суслишиду.

Артқи пландики көрүнүш туманлишип, туташ көрүниду.

Сүрәтләрниң көчүрмилирини өзлигидин елиш. Рәссамлар истиқбални (перспективини) қандақ тәсвирләйдиғанлиғини караштуруш.

Һава истиқбалини бериш сизмилири (графика)

Йәрниң аддий сизиқ истиқбалини сизиш қуралини авайлап бесип, сизиқни инчикә сизиш арқилиқ берилиду.

Қоюқлуғи һәр түрлүк тоғра сизиқлар арқилиқ бошлуқтин жирақлашқансири сизиқларниң ариси кичиклинип көрүнүши тәсвирлиниду.

Дала бошлуғи жирақлиғансири тик штрих сизиқлар ариси йеқинлап, егизлиги қисқирап тәсвирлиниду.

Һава истиқбалиниң асасий қаидиси: қандақту бир нишан яки нәрсә байқиғучидин қанчилик жирақ болса, уни көрүш рошәнлиги шунчә төвәнләйду.

Уйғунлишиш
Үйлесімділік
Гармония
Harmony

Һава истиқбалиниң сизмилиқ сүрити (май бояқ)

Қоңур рәң жирақтин йешил болуп көрүниду, йешил жирақлиғансири очуқ рәңги йоқап, көк яки көкүч рәңгә айлиниду.

1. Тәбиәтниң һәрқандақ көрүнүшини яки бурун алған билимиңларни қоллинип, өз пейзажиңларни тәсвирләңлар.
2. Иҗадий ишни орунлашқа беғишланған материал вә техникини өз алдиға таллаңлар.
3. Немишкә тәбиәтниң мошу бөлигини таллидиңлар? Пейзаж «һалитини» ипадиләп бериңлар.
4. Бәдиий материалларниң мүмкинчиликлирини қандақ пайдиландиңлар?
5. Бошлуқни қандақ көрсәттиңлар?

Истиқбал тоғрилиқ алған билимлириңларни пайдилинип, һөлдәш техникисида пейзаж ясаш.

1. Пейзажниң қандақ түрлирини билдиңлар? Йәнә немә тоғрилиқ билгүңлар келиду?
2. Һава истиқбалиниң қаидиси қандақ?

§ 6. ИНДУСТРИАЛЛИҚ ПЕЙЗАЖ. ШӘҺӘР ПЕЙЗАЖИ. СИЗИҚЛИҚ ИСТИҚБАЛИ

Ә. Қастеев «Механизаторлар»

А. Әбжанова «Ноябрь»

Г. Кайботт «Ямғурлуқ һава райидики Париж кочилири»

1. Көчүрмиләрни қараштуруш.
2. Сүрәттин немә көрдиңлар?
3. Тамашибиндин һәрхил арилиқта орунлашқан бирдәк нишанларниң айримчилиғи немидә?
4. Көрүш булуңи нишанни тәсвирләшкә қандақ тәсир қилиду?

Истиқбал
Перспектива
Перспектива
Perspective

Шәһәр вә индустриаллиқ пейзажлар май бояқ жанри охшаш XVII әсирниң иккинчи йеримида Голландиядә көп таралған еди.

Индустриаллиқ пейзажлар ипадиләнгән әмгәкләрдә рәссам завод вә фабрикилар, бекәтләр билән электрстанциялирини салғучилар, иҗаткар адәмниң роли билән әһмийитини көрситишкә тиришиду.

Шәһәр пейзажи – жим-жит истираһәт бeғидики фонтан, баһардики сәлкин шамал, шәһәр кочилирини зиярәт қилғучилар, имарәтләрниң һәрхиллиғи вә башқилар.

Шәһәр вә индустриаллиқ пейзаж композициялирини түзүш җәриянида сизиқлиқ истиқбалға зор диққәт бөлүш керәк. Сизиқлиқ истиқбалиниң асасий қаидиси: пейзаждики барлиқ параллель сизиқлар бир чекиттә қийилишиду.

Һәр пейзажда оттурисида қийилиш чекити болидиған горизонт сизиқ бар.

Горизонт сизиқ – көзимиз көридиған арилиқта орунлашқан сизиқлар.

Қийилишиш чекити – барлиқ параллель сизиқлар қийилишидиған чекит.

Тоғрисиға сизилған сизиқлар (өйләрниң көрүнүши, деризә сизиқлири, йолниң чети) мошу чекиткә өтүш керәк. Барлиқ тик сизиқлар уттур жуқуриға қаритилған болуш керәк.

Композицияни қуруш бойичә бәлгүлүк бир сүрәтни өз көзқариши бойичә ясайдиған назарәтчи һәрдайим қийилишиш чекитлиригә қариму-қарши орунлишиду, униң көзлири көп вақитта упуқ сизиғи дәриҗисидә болидиғанлиғини әстә тутқан тоғра.

Истиқбал қанунлири:

- нәрсиләр көрүш даирисидики сизиқ жирақлиғансири кичикләйду;
- рәңниң кеникқлиғи суслишиду;
- рәңләрниң контрастлиғи аста-аста суслишиду;
- йеқин нәрсиләр очуқ, жирақтики нәрсиләр умумлишип көрүниду;
- жирақлашқан очуқ нәрсиләрниң түри қоюқлишиду, рәңсиз тоқ рәңләр ақириду.

Сизиқлиқ истиқбал сизмиси

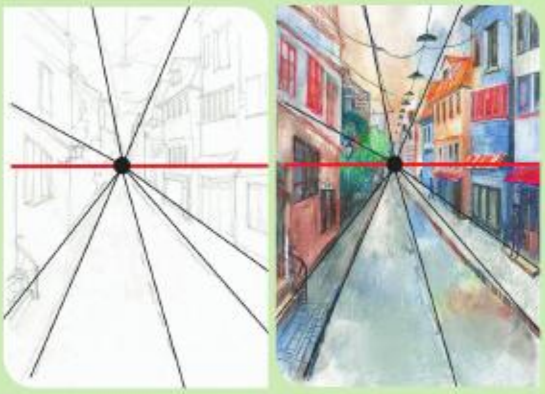

Қизил сизиқ – горизонт сизиғи, мәркәздики қара чекит – қийилишиш чекити. Сизиқлиқ истиқбалида бирдәк яғач, шамлар, өйләр қатарини тәсвирлигәндә, уларниң һәммиси визуаллиқ түрдә кичикләп, жираққа, истиқбалиға кетивериду, жирақлиғансири бу нишанларниң арилиғи қисқирайду. Мәсилән, һәрбир келәси шам алдиңқисидин йеқин орунлашқан. Өйләр жирақлиғансири кичикләйду.

Шәһәр пейзажини ясаш рети (сизиқлиқ истиқбали)

1
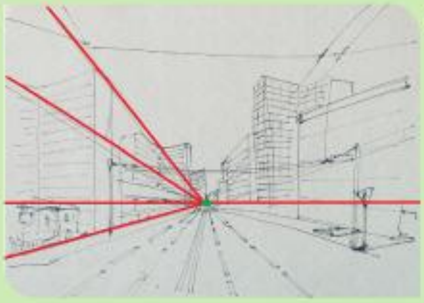
Истиқбални турғузуш

2

Көләңкиләрни бесиш

3

Рәңни бәлгүләш

4

Бөләклирини сизиш

1. Өз шәһириңларниң түрлүк йәрлирини (имарәтни қиридин, коча, йол, мәктәп қешидики тротуарни) фотоға чүшүрүш.
2. Фотосүрәтләрни таллаш, улардики сизиқлиқ истиқбалини ениқлаш.
3. Нишанлар билән (йол, дәрәқләр, өйләр) сизиқлиқ истиқбални ясаш.
4. Өз ишлириңларни тонуштуруш.

1. Индустриаллиқ пейзажға немә кириду?
2. Рәссамлар шәһәр пейзажида көпирәк немини тәсвирләйду?
3. Сизиқлиқ истиқбалиниң асасий қанунлирини атаңлар.
4. Горизонт сизиғи дегинимиз немә, тамашибинниң көзқаришиға қарап у қандақ өзгириду?
5. Сиз немә қилишни үгәндиңиз? Сизгә бу үгәнгиниңиз немә үчүн керәк?

§ 7. ПЛАСТИКИЛИҚ ШӘКИЛ СӘНЪИТИ. ҺӘЙКӘЛТАРАШ

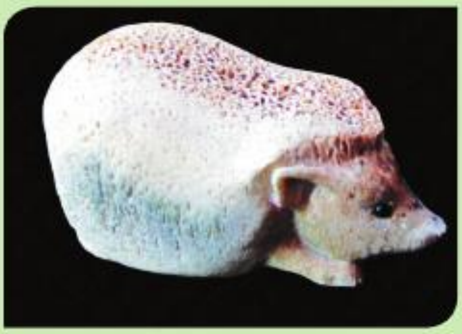

1. Берилгән сүрәтләргә қараңлар.
2. Буларниң охшашлиқлири билән айримчилиқлири немидә?
3. Улар қандақ материалдин ясалған.

Һәйкәлтарашлиқ сәнъити – бәдиий әсәрләрни оюш, йепиштуруш яки қуюш арқилиқ ясилидиған пластикилиқ сәнъәтниң бир түри. Һәйкәлтарашлиқ сәнъити шундақла пластика, һәйкәлтараш дәпму атайду.

Һәйкәлтарашлиқ – сәнъәтниң кона түрлириниң бири. Дәсләпки әсәрләр миң жил бурун Мисир, Һиндстан, Қошөзен, Грек устилири тәрипидин ясалған еди.

Һәйкәлни қобул қилиш җәриянида йоруқландуруш билән көрүш чекитини таллап елишниң әһмийити наһайити муһим. Қанаптики әсәр билән селиштурғанда һәйкәлни ян-йеқидин қараштурушқа болиду.

Һәйкәл чеварханида ясилиду, материал юмшақ болса, асасий қурал – һәйкәлтарашниң қоллири. Таш билән иш елип барған чағда һәйкәлтарашқа мәхсус қурал-әсваплар – кәскүч, стеклар, мастихин, болқа керәк болиду.

Һәйкәлтараш станоги

Стеклар

Илмәкләр

Һәйкәлтараш циркули

Һәйкәлтарашниң материаллири

Лай, воск, гипс (қайта ишләшкә әплик материаллар). Көләми қошуливериду.	Таш, яғач (қайта ишләшкә қийин материаллар). Көләми кичикләйду.

Материалиға қарап һәйкәлтарашниң түрлүк техникиси қоллинилиду: йепиштуруш (пластика) – юмшақ материаллардин; чапмақ (чекиш) – таштин; оюш – яғачтин; қуюш – металлдин вә башқилар.

Һәйкәлтарашниң қоллинилишиға аит түрлири

Станоклиқ

Интерьерға беғишланған көләми бойичә чаққан һәйкәл («станок» сөзидин), уни йеқин арилиқта тамашә қилиш керәк.

Монументлиқ

Йоған көләмлик һәйкәл коча вә мәйданларда орунлаштурилиду, жирақ арилиқтин тамашилиниду.

Чаққан көләмлик

Чаққан көләмлик һәйкәл, интерьерни безәшкә беғишланған.

Һәйкәлтараш
Мүсін
Скульптура
Sculpture

Һәйкәл үчүн әң асасий нишан – у адәм. Һәйкәлтараш жанриниң сан җәһәттин азлиғи шуниңдин: гәвдигичә (адәмниң бәлгичә тәсвирлиниши), һәйкәл (адәмниң тени толуқ тәсвирлиниши), һәйкәлләр топи (бирнәччә һәйкәлниң тәсвирлиниши). Һәйкәлтарашлар һайванатларни (анималистикилиқ жанр) наһайити аз тәсвирләйду.

Һәйкәлтарашниң қедимий ядикарлиқлири Қазақстан диярида палеолит дәвридә пәйда болған.

Қедимий таш һәйкәлләр арқилиқ бизгә җәңчи, падичи, ақсақал, аялларниң қияпәтлири йәткән. Улардин кийим, қурал-ярақ, баш кийим, бәлбағ, аялларниң безәш буюмлири бөләклиридин көрәләймиз. Көплигән һәйкәлләрниң ажралмас буюми – у оң қолидики яки иккила қолидики кубок, яки дүгләк қача. Һәйкәл таш билән қоршалған, адәттә, дуа оқуйдиған йәрдә орнитилған. Таш һәйкәл қоршалған, шәриққә қаритилип орунлаштурулған.

Һәйкәлниң шәклигә аит түрлири

Дүгләк

Әркин бошлуқтаги һәйкәл (гәвдилик һәйкәл, статуя), уни айлинип, һәр тәрәптин тамашә қилишқа болиду.

Рельеф

Лай яки таштин ясалған көләмлик сүрәткә охшаш йезиқтики тәсвир.

Барельеф

Өз көләминиң йеримидин төвән чиққан рельеф.

Горельеф

Өз көләминиң йеримидин артуқ чиққан егиз рельеф.

Контррельеф

Чоңқурлитилған рельеф.

Атақлиқ қазақстанлиқ һәйкәлтарашларниң иҗадийити тоғрилиқ әхбарат яки компьютерлик қоюлум тәйярлаш (таллаш бойичә).

Рельеф
Бедер
Рельеф
Relief

1. Йәрлик истираһәт беғиға, шәһәр, мәктәп әтрапиға, музей, галереяға зиярәткә, йәрлик рәссамлар билән учришишларға бериш.
2. Өз ойлириңлар, ички сезимлириңлар, алған тәсиратлириңлар билән бөлүшүш. Наһайити қизиқ пәйтләрни альбомлириңларға йезип яки фотоаппарат арқилиқ сүрәткә чүширивелиш.
3. Мавзуни, иҗадий ишқа һаҗәт материаллар билән қурал-җабдуқларни таллаш. Таллиғанлириңларға чүшәнчә бериш. Бәдиий ойлириңларни, идеялириңларни тәшкилатта муһакимә қилиш.
4. Эскизини, схемисини тәйярлап, композициясини ойлаштуруш. Ахирқи нусхисини таллаш.
5. Иш бабида бир-бириңларниң әмгәклириңларни муһакимә қилип, муәллимдин мәслиһәт елиш, ейтилған пикирләр бойичә ишлириңларни техиму йетилдүрүш.

Пластилиндин аддий нәрсиниң көчүрмисини тәйярлаш.

1-басқуч

1. Нәрсиниң шәклини тәкшүрүш: өзигә хас алаһидиликлири билән конструкциясини (пропорциялирини, көләмини) ениқлаш.

2. Компоновка қилиш, япилақ йәрдә, йезиқтиқтә қуруш.

2-басқуч

3. Нәрсини силиқ дәп тәсәввур қилиш.

4. Жгут билән нәрсиниң контурини егизлиги 5 мм-дин ашмайдиған тикбулуң қилип ясаш.

5. Нәрсиниң ичини толтириш.

3-басқуч

6. Көләмини ениқлаш, шәклини толтириш, нәрсиниң ян контурини дүглитиш.

1. Немини ясашни үгәндиңлар?

2. Қандақ қийинлиқлар учрашти?

3. Һәйкәлтараш ишидики қандақ материалларни «йеник», қандақ материалларни «мурәккәп» дәп ейтишқа болиду?

4. Май бояқ маһири сүрәтләрни ТӘСВИРЛӘЙДУ, график сүрәтни СИЗИДУ, һәйкәлтараш немә қилиду?

5. Шәһәрлириңларда, йезилириңларда қандақ һәйкәл ядикарлиқлири бар? Уларниң қайсиси, силәрниң оюңларчә, оңушлук чиққан вә немишкә дәп ойлайсиләр?

6. Хатирисигә ядикарлиқ турғузулған адәмниң өмүр баянини әскә чүшириш. Һәйкәлтараш униң әрлигиниң адәмзатқа әһмийитини қандақ қуралларниң ярдими билән көрситиду? Бу адәмниң алаһидилигини қандақ ениқлашқа болиду?

7. Өзәңларниң сөйүмлүк шаир вә язғучилириңлар хатирисигә ядикарлиқ һәйкәл лайиһиләш керәк болди дәйли. Асасий оюңлар немидин ибарәт болиду?

Көргәзмә уюштуруш

1. Иҗадий әмгәклириңларни көргәзмигә тәйярлаш. Әмгәк билән тонуштуруш түрини таллаш.

2. Өз әмгәклириңларға аннотация йезиш, уни қандақ аташни ойлаштуруп, рәсмийләштүрүш.

3. Көргазмида ишларни бир-бирини тосап алмайдиғандәк қилип орунлаштуруш.

4. Әмгәкниң мавзуси, техникиси, материали, муәллипи, униң йеши, синипини йезип қоюш. Йезиқлар бир шрифт билән, бир рәңдә, бир форматтики варақта орунлиниши керәк.

5. Орунланған буюм намини елан қилип, уни көрситиш.

6. Мошу ишни орунлашқа түрткә болған сәвәпләрни аташ. Мәхситини, вәзипилирини ениқлаш.

7. Иш мабайнида қоллинилған җабдуқлар, қураллар вә материалларни аташ.

8. Талланған буюмниң модели, алаһидиликлири, әмгәкни орунлаш технологияси тоғрилиқ сөһбәтлишиш, ишниң түри вә жанрини аташ.

9. Талланған нәрсиниң оң вә оңушсиз тәрәплирини көрситиш.

10. Қайта орунлаш мүмкинчилиги болған тәғдирдә сапаси вә эстетикилиқ түрини яхшилаш мәхситидә буюмда немини өзгәртишкә болидиғанлиғини атап өтүш.

11. Орунланған ишқа өз алдиға адил баһа бериш.

БЕЗӘК-ӘМӘЛИЙ СӘНЪӘТ

§ 8. ОЙМА-НӘҚИШЛИРНИҢ ТҮРЛИРИ ВӘ ҚИСҚА ТАРИХИ. ҚАЗАҚ ХӘЛҚИНИҢ МИЛЛИЙ ОЙМА-НӘҚИШЛИРИ (ТҮРЛИРИ, СТИЛЬЛАШ ВӘ МОТИВЛИРИ)

1. Безәк-әмәлий сәнъәт әсәрлирини қараштуруңлар. Уларни қандақ алаһидиликләр бириктириду?
2. Буюмлар қандақ техникида орунланған?
3. Қандақ ойлайсиләр, ишлар қандақ материалларниң ярдими билән орунланған?

Безәк-әмәлий сәнъәт – асасән турмушқа беғишланған бәдиий буюмларни ясашта иҗадийәтниң бир қатар саһалирини өз ичигә алидиған һүнәрниң бир бөлүми.

«Декор» сөзи «безәш, гөзәл түр бериду» дегән мәнани билдүриду. Түрлүк ашхана керәк-ярақлири, җиһаз, рәхт, кийим, үнчә-маҗанлар вә башқилар – безәк-әмәлий сәнъәт буюмлири болиду.

Безәк-әмәлий сәнъәтниң өзигә хас алаһидә тәсвирләш тили бар. У қандақту бир өлкиниң (хәлиқниң) йәрлик этникилиқ вә миллий алаһидиликлири билән зич бағлинишлиқ.

Безәк-әмәлий сәнъәт әсәрлириниң тәснифлиниши

- материал бойичә *(металл, керамика, гәзмал, яғач вә башқилар)*
- орунлаш техникиси бойичә *(бәдиий оюш, нәқиш селиш, кәштә, қурақ қуруш вә башқилар)*

Ойма-нәқиш безәк-әмәлий сәнъәтниң бәдиий қураллириниң бири болуп тепилиду.

Ойма-нәқиш – системилиқ түрдә қайтилинип туридиған вә уйғунлишип кәлгән нәқишләр.

Ойма-нәқишләрни тәкшиликтә орунлаштуруш, уларни уйғунлуқ билән өзара бағлаштуруп, биртуташ қураштуруш композицияниң туташлиғини көрситиду.

Композиция – ойма-нәқишләрниң қандақту бир нәрсиләрниң бетидә көләмлик вә синхронлуқ, дәллик вә эстетикилиқ дит қаттиқ сақлинип, дәл орунлишиду.

Симметрия

Ойма-нәқишләрниң икки тәрипиниң тәң болуши, шәкилниң (ойма-нәқиш мотивиниң) барлиқ қирлирини бир-бири билән тәң қилип пүкләш.

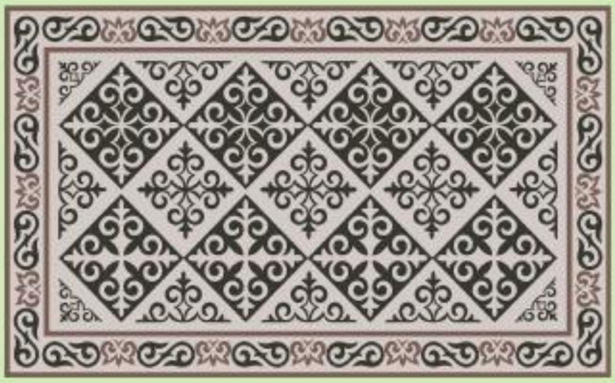

Рәт

Нәқишләрниң бәлгүлүк бир рәт билән алмишиши.

Мотив

Нәқиш элементлириниң уйғунлишип рәт билән орунлиши.

Раппорт

Сүрәтниң (нәқишниң) қайтилинидиған бөлиги (мотиви).

Элемент

Ойма-нәқишниң қураштуридиған бөлиги.

Қазақ хәлқиниң миллий ойма-нәқиш элементлири нурғунлиған нәрсиләрниң жабдуқлирида кәң қоллинилған. Қазақстанниң безәк-әмәлий сәнъитидә әнъәнивий түрдә кигиз-текиметләрдә, аяқ-кийимләрни сақлайдиған халтиларда, қимизға беғишланған торсуқ, булғар бәлбағлар нәқишлинип бәзәлгән.

Безәк-әмәлий сәнъәт
Сәндік-қолданбалы өнер
Декоративно-прикладное искусство
Arts and crafts

1. Ойма-нәқишләр билән безәлгән нәрсиләрни қараштуруңлар.
2. Миллий ойма-нәқишләрниң қандақ намлирини билисиләр?

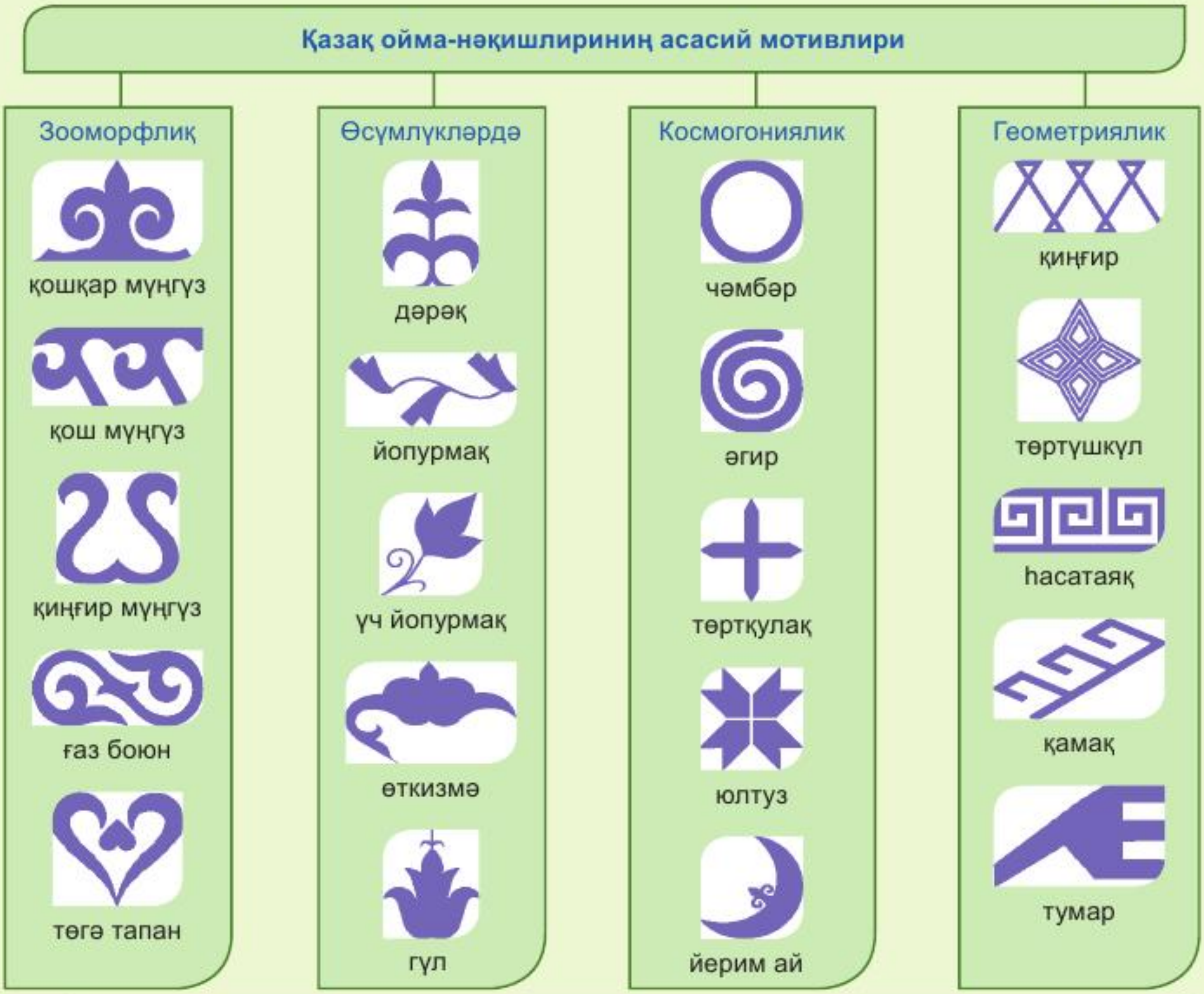

Нәқишниң шәкли вә мәзмунини тәтқиқ қилиңлар.

Ойма-нәқишлик композиция қуруш.

1. Қәғәздин қазақ миллий ойма-нәқишни қийип елиш.
2. Композиция симметриясини сақлап, А3 форматта гиләмни бәлгүләвелиш.
3. Ойма-нәқишлик элементларни варақ бетигә чүшүрүш.

Ойма-нәқиш
Ою-өрнек
Орнамент
Ornament

Қазақ миллий ойма-нәқишлириниң элементлирини орунлаш

«Мүңгүз» оймиси

«Төртқулақ» оймиси

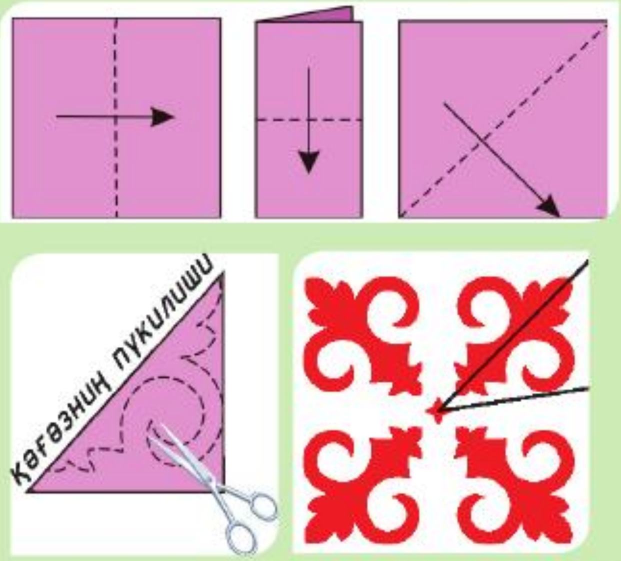

1. Безәк-әмәлий сәнъәт тоғрилиқ йеңи немә билдиңлар?
2. Бу билгәнлириңлар келәчәктә һажәт боламду?
3. Ойма-нәқиш саһасида әмгәк қиливатқан устилар билән рәссамларни биләмсиләр?
4. Қазақ ойма-нәқишниң асасий түрлирини атаңлар.
5. Гиләм тоқуш һүнеридә вә кийим тикиштә қандақ ойма-нәқиш түрлири қоллинилиду?
6. Хәлиқ ойма-нәқиш асасий тәсвирлиригә немә ятиду?
7. Мотив, ритм дегинимиз немә?

§ 9. БӘДИИЙ КӘШТИЛӘШ. КӘШТӘ ТҮРЛИРИ. МАТЕРИАЛЛАР ВӘ ҚУРАЛ-ҮСКҮНИЛӘР БИЛӘН ТОНУШУШ. ЭСКИЗ ОРУНЛАШ

Һим кәштә

Су пәриси

Арилаш кәштә

«Ришелье» кәштиси

Гобелен кәштиси

Ипәк жип билән кәштиләш

1. Бәдиий кәштиләш үлгилирини қараштуруңлар.
2. Улар қәйәрдә вә қандақ қоллиниши мумкин?
3. Буюмларни кәштә билән безәш үчүн қандақ материаллар пайдилинилиду?

Кәштә, кәштиләш
Кесте, кестелеу
Вышивка
Embroidery

Кәштә безәк-әмәлий сәнъәтниң кәң таралған түри. Буниңда нәқиш билән сүрәтләр қол билән яки машинида һәртүрлүк рәхттә, булғарида, кигиздә вә өзгә материалларда зиғир, пахта-рәхт, ипәк, жуң жиплар билән, шундақла бисер, мәрвайит, есил ташлар вә башқилар орунлиниду.

Кәштидики тикишләр икки топқа бөлүниду

Һесаплиқ (жиплар сани бойичә)

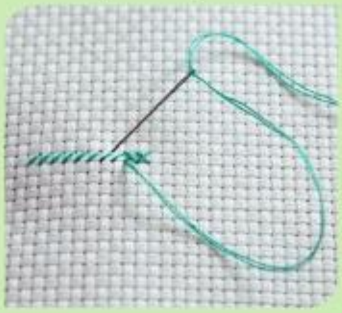

Әркин (әркин схема бойичә)

Кәштиләшкә беғишланған қурал-үскүниләр

Көчүргүч яки миллиметрлиқ қәғәз

Дәзмал

Жиңнә, жиңнә санчиғич, қайча, төңгә

Кәштиләшкә беғишланған материаллар

Ипәк

Зиғир

Пахта рәхт материали

Кәндир

Ғилдиррәхт

Жиплар

Тәйяр буюмни (тутқуч, көрпә, иссиқ нәрсиниң астиға қоюлидиған буюм вә башқилар) бәдиий кәштә билән безәшкә беғишланған композиция қураштуруш.

1. Композиция бойичә бурун өзләштүргән билимиңларни қоллинип, кәштиләшкә беғишланған әмгәкниң эскизини селиш.

2. Рәт, симметрия вә асимметрияни сақлап, композиция қуруш. Сизиш қураллири, үлгә вә сүрәтләрни пайдилиниш.

3. Эскиз бойичә һаҗәт материалларни таллаш (жиплар: ирис, мулине, жуң вә пахта жиплар), қурал-җабдуқларни (жиңнә, қайча, кәштә кәргүч, кәштә тоқуш қураллири, оймақ), рәң гаммисини таллаш.

1. Араңларда безәк-әмәлий сәнъәт һүнири билән ким шуғуллиниду?
2. Дәристә кәштә тикишниң қандақ түрлири билән тонуштуңлар?
3. Кәштә тикишниң қандақ қурал-җабдуқлири һаҗәт?
4. Кәштә тикишкә тәйярлиқ җәрияни қандақ операциялардин туриду?

§ 10. БӘДИИЙ КӘШТӘ БИЛӘН БУЮМНИ БЕЗӘШ

Һим кәштиләш

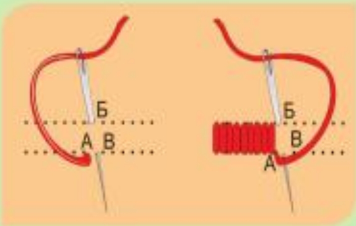

Зәнҗир кәштә (жиңнә билән зәнҗирләп тикиш)

Басма (бекитилгән илмәк)

Илмәклик тикиш

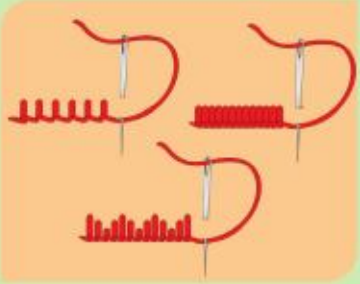

«Тизмилиқ тикиш»

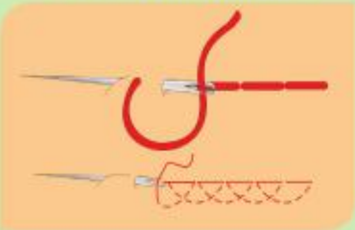

«Жиңнини алға қаритип тикиш»

Жиңнә санчиш үлгилирини қараштуруш. Уларни орунлаш технологияси билән тонушуш. Қандақ ойлайсиләр, уларни нәдә қоллинишқа болиду?

Безәш
Әшекейлеу, безендіру
Декорирование
Decoration

Кәштиләш – буюмларни жипларниң ярдими билән һәр түрлүк жиңнә санчиш арқилиқ безәш техникиси.

Кәштә тикиш һүнириниң көп әсирлик тарихи бар. Кәштә тикишниң қедимидин келиватқанлиғини археологлар тәрипидин тепилған IX–X әсирләргә аит олҗилардин билишкә болиду. Бу алтун жип билән тикилгән ойма-нәқишләр билән безәлгән кийим бөләклири. Қедимидин алтун жип билән турмуш буюмлири, ақсүйәк адәмләрниң кийимлири безәлгән.

Кәштә тикиш һүнириниң әнъәнилири һәрдайим риваҗлинип турған, XIV–XVII әсирләрдә кәштә тикиш һүнири костюм, турмуш буюмлирини безәштә кәң қоллинилған. Үнчә, есил ташлар билән арилаштуруп алтун вә күмүч жиплар билән қиммәт ипәк вә бәрқут рәхттин тикилгән кийимләрни безигән. Һәрхил рәңлик ипәк вә алтун жиплар билән, шундақла той яғлиқлар, непиз зиғир рәхтидин тикилгән мәйрәмлик көйнәкләр безәлгән еди. Кәштиләр асасән атақлиқ аилә аяллириниң арисида кәң таралған.

Кәштә тикиш һүнири аста-аста җай-җайларда тарашқа башлиди. XVIII әсирдин башлап, у барлиқ хәлиқниң һаятиға сиңип, балағәткә йәткән қизларниң асасий ишлириниң биригә айланди. Кәштә билән турмуш буюмлирини, мәйрәмлик вә күндилик кийим-кечәкләрни, баш кийимләрни вә башқа нәрсиләрни безигән. Буюмлар, адәттә, аддий, әрзән қол материаллиридин орунланған болсиму, бирақ наһайити жуқури бәдиий чевәрлик билән тикилгәнлиги билән алаһидилинәтти.

БТ

Әмәлий (лабораториялик) иш пәйтидә қол билән орунлинидиған вә тикиш қураллири билән ишләш җәриянидики бехәтәрлик техникиси қаидилири вә санитарлиқ-гигиенилиқ тәләпләргә риайә қилиш керәк.

1. Тәйяр эскизни қоллинип олтирип, уни асасқа көчирип селиш (бу тәйяр буюм болуши мүмкин).
2. Тәйяр буюмни безәк тикишләр билән кәштиләш.

Әмәлий ишни орунлаш җәриянида тикишниң һәрқандақ түрини қоллинишқа болиду.

1. Барлиқ қуралларни қандақ йәрдә сақлашқа болиду?
2. Қуралларни қайси қолда тутқан яхши?
3. Рәхт тартилған төңгини қайси қолда тутқан яхши?
4. Тез һерип қалмас үчүн қандақ олтириш керәк?
5. Буюм көздин қандақ арилиқта болуши керәк?

§ 11. ТОҚУШ (ӨРҮШ) СӘНЪИТИ. ӨРҮШ ТҮРЛИРИ. МАТЕРИАЛЛАР ВӘ ҚУРАЛ-ҮСКҮНИЛӘР БИЛӘН ТОНУШУШ

Макраме

Тасмидин өрүш

Бисердин өрүш

Гезиттин ясалған нәйчиләр билән буюм тоқуш

Самандин тоқуш

Өсүмлүк ғозәклиридин (чиғ) буюм тоқуш

1. Тоқуш техникиси билән ясалған буюмларни оқуп-үгиниңлар. Уларни орунлаш үчүн қандақ материалларни қоллиниду?

2. Берилгән тоқуш түрлири үчүн қандақ қураллар қоллинилиши мүмкин?

Өрүш (тоқуш)
Өру (тоқу)
Плетение
Weaving

Өрүш – бу әгилидиған материал тасмилирини (жипларни, өсүмлүк ғоллирини, чивиқлирини, симни вә башқа) қол билән бириктүрүш усули. Бириктүрүш җәриянида һәрбир тасми қийиқ бурилип новәт билән бирдә үстидин, бирдә астидин өткүзүлиду.

Өрүшни үгиниш үчүн әң алди билән шәртлик бәлгүлирини чүшиниш вә өрүш йолиниң схемисини оқушни билиш шәрт.

Макраме

Қураллар

«Шахмат» өрүми

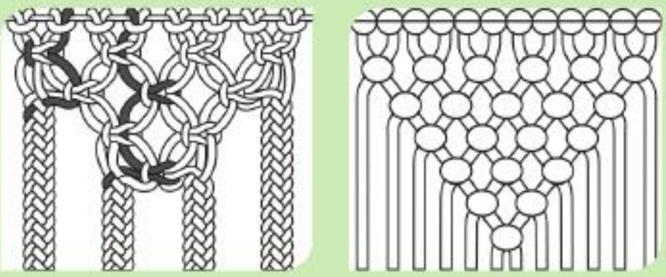

а ә

а – өрүш техникиси; ә – схемиси

Шәртлик бәлгүләр

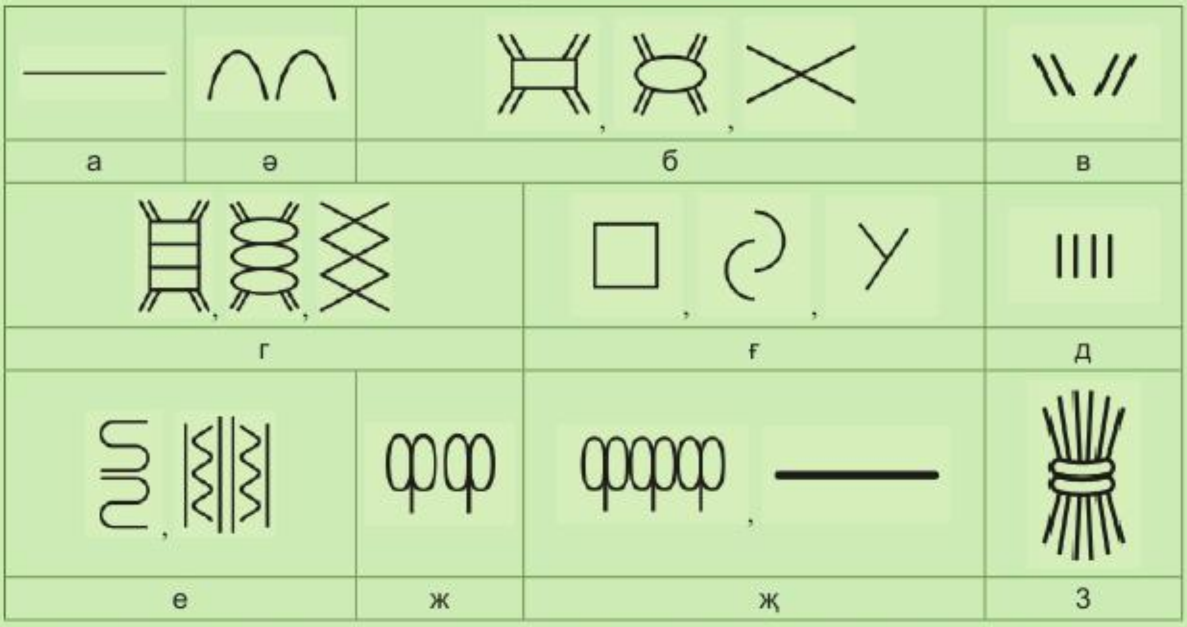

а – бекитмә (асасий) жип; ә – икки жиптин туридиған икки илмәк ташлаш; б – бир қош тәтүр түгүн; в – бириктүрүдиған жиплар; г – икки тәрипи түгүнләнгән тикиш; ғ – түгүнлүк тизма; д – бош жиплар; е – бурулма тизма; ж – репстин ясалған түгүн; җ – репстин ясалған «брида»; з – «айландуруш»

Пластикилиқ ботулкидин тоқуш

1-басқуч

Һаҗәтлик материаллар билән қурал-үскүниләрни тәйярлаш.

2-басқуч

Ботулкини 1–1,5 см-дин кесивелиш.

3-басқуч

Мустәһкәм қелип (үлги) таллавелиш.

4-басқуч

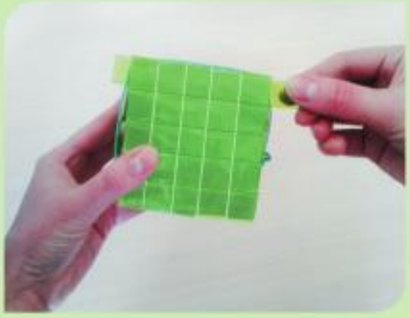

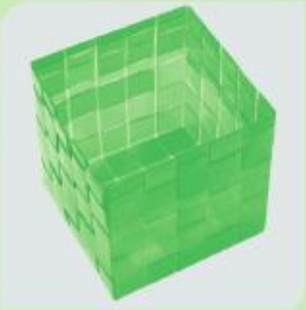

Қелипқа резинкиниң ярдими билән тәйярланған йоллуқ парчиларни тартип, бәкитиш. Шәкилни бәкитиш үчүн буюмни иссиқ һава еқимида (фенниң ярдими билән) тутуш.

Булғаридин өрүш

Қамча – қазақ хәлқиниң турмушида алаһидә орун алған. У сүйәктин, булғаридин вә яғачтин ясилатти.

Булғари

Қурал-үскүниләр

Пичиш

Қазақ қамчиси

Булғаридин өрүш җәрияни

1-басқуч

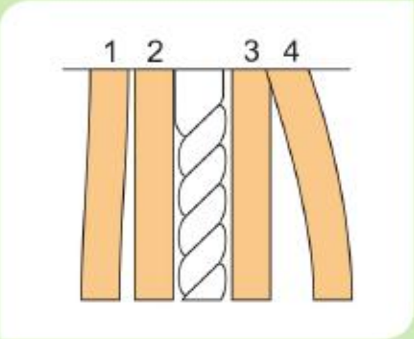

Өрүш үчүн тасмини шәртлик түрдә 1-дин 4-кичә номерлаш.

2-басқуч

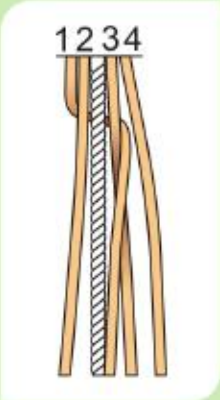

1-тасмини 2 вә 3-тасмиларни орап, 3 вә 4-тасмиларниң арисидин өткүзүп, жуқури тәрипидин 3-тасмиға қошуңлар.

3-басқуч

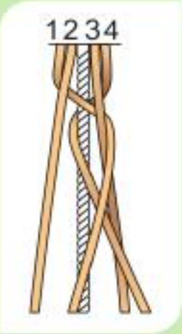

4-тасмини 1 вә 3-тасмиларни орап, 3 вә 2-тасмиларниң арисидин өткүзүп, жуқури тәрипидин 1-тасмиға қошуш.

4-басқуч

Униңдин кейин сол тәрәпниң четидики тасмини икки оң яқтики тасмиларниң арисидин өткүзүп вә чәтки оң яқтики тасмини икки сол тәрәптики тасмиларниң арисидин өткүзүп, схема бойичә өрүш.

Бисерлардин тоқуш

Материаллар билән қурал-үскүниләр

Параллель тоқуш техникиси

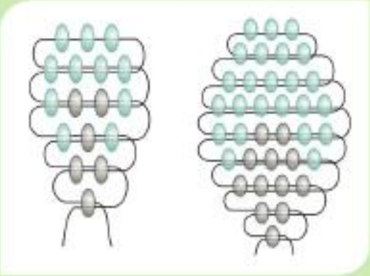

Бисердин тоқулған асма һалқилар

Мурәккәп әмәс өрүшниң синақ үлгилирини орунлаш (таллаш бойичә).
1. Өрүш (тоқуш) техникисиниң түрини мустәқил таллаш.
2. Иш җәриянлирини режиләш.
3. Өрүш схемисиға мувапиқ буюмниң бәлгүлүк бир түригә беғишланған материаллар билән қурал-үскүниләрни тәйярлаш.

Бисерлардин тоқуш тарихи миң жиллардин илгири башланған. Бизниң дәвримизгичә әйнәк кристаллиридин төшүк тешип, түрлүк зебу зенәтләрни ясашни башлиған Мисир униң вәтини болуп санилиду. Пәйда болған ушшақ мончақларни чач таллириға яки воск сиңдүрүлгән инчикә жипларға тизған. Һазирқи вақитта бисерлардин өрүш, тоқуш, тизиш һүнири рәссамларниң чевәрханилирида җанлинип, заманивий модельерлар бисер вә стеклярусни кийим вә аксессуарларни безәш мәхситидә қоллиниду.

1. Өрүш техникиси немигә асасланған?
2. Қандақ буюмларни ясиғанда бу техникини пайдилиналайсиләр?
3. Асасий өрүш болуп санилидиған қол һүнәр түрлирини атаңлар.

§ 12. БУЮМ ӨРҮШ

1. Буюм үлгилирини караштуруңлар. Буюмлар қандақ материаллардин тәйярланған?
2. Өрүш техникиси бирдәкму?

Буюм
Бұйым
Изделие
Product

Чиғдин өрүш – өрүшниң қедимидин келиватқан түрлириниң бири. Шивақ чиғ – чиғ өсүмлүгиниң (шуниңдин тариған) яки қомучниң талчиқлиридин өрүлгән тоқума. Өрүш һүнири Оттура Азия хәлиқлиридә, жүмлидин қазақ хәлқидә қедимидин тариған.

Чиғ тоқуминиң үч түри мәлум: *өрә чиғ* – чиғдин аддий өрүш; *шабақ чиғ* – ғоллири һәрхил рәңлик жуңға орилип, барлиғи силиқ һәрхил рәңлик қурларниң қийилишини тәшкил қилидиған бора тоқума; чиғдин тоқулған япма – кигиз өйниң решеткилиқ тамлири билән япминиң арисиға илинидиған нәқишлик чиғ тоқума.

Рәң – безәк-әмәлий сәнъәттә чоң роль ойнайду. Рәңләрни бир-биригә уйғун кәлтүрүш – қазақ аяллири (чевәрләр) қоллинидиған асасий усул. Қазақ миллий әмәлий һүнеридики чевәрләр нурғунлиған әсирләрдин бери қоллинип келиватқан әнъәнәвий рәңләрни пайдилиниду: у рәңләрниң өз нишани бар. Көк – асманниң рәңги; ақ – ақ йолниң, һәқиқәтниң, бәхитниң нишани; сериқ – даналиқниң, адәмгәрчиликниң, муңниң рәңги; йешил – йәрниң гүллиниши, көкләм, яшлиқниң; қара – күч-қувәт, жасарәтниң, шундақла мәхсәтчанлиқ, саламәтликни билдүриду. Биринчи орунда һәрдайим күнниң, хасийәтлик отниң рәңи – қизил рәң турған. Рәңләрниң бир-бири билән мувапиқлиғи, уларниң уйғунлиши колорит дәп атилиду. У қазақ хәлқиниң нәқиш сәнъитидә зор роль атқуриду. Рәңләрниң уйғунлиғи ойма-нәқишниң гөзәллигигә тәсирини вә униң композициялик ретини күчәйтиду.

Чиғ тоқуш

1
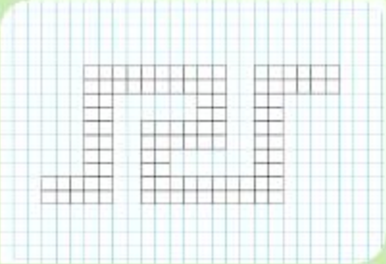
2
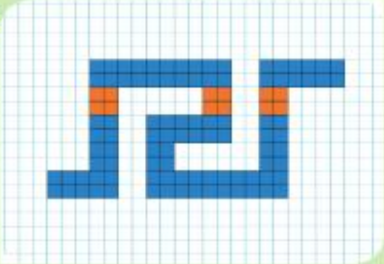
3

4

5
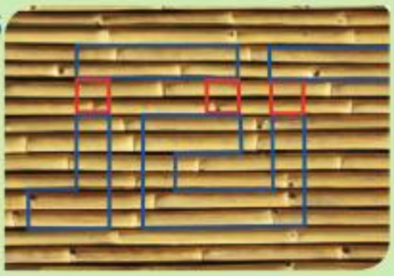
6

7
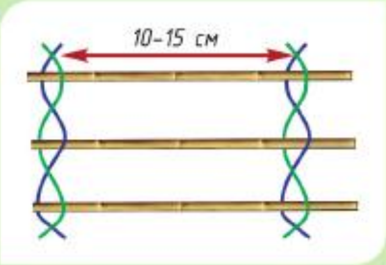

8

9

Өрүш техникисида буюм ясаш (таллаш бойичә).

1. Буюм эскизи билән өрүш схемисини қуруш.
2. Рәңлик гаммиға риайә қилип, материаллар билән қурал-үскүниләрни мустәқил таллаш.

1. Чиғ тоқуш техникиси немидин туриду?
2. Чиғ тоқуш җәриянида қандақ материал қолландиңлар?
3. Қазақ хәлқиниң қандақ чиғ тоқума түрлирини билисиләр? Улар қәйәрдә пайдилинилиду?
4. Қайси әл бисерлардин тоқушниң вәтини болуп санилиду?
5. Бисердин қандақ буюмларни тоқушқа болиду?

Көргәзмә уюштуруш

1. Иҗадий ишлириңларни көргәзмигә тәйярлаш.
2. Өз әмгәклириңларға чүшәнчә йезиңлар, көргәзминиң намини ойлаштуруш.
3. Әмгәкләрни бир-бирини тосавалмайдиғандәк қилип орунлаштурушни ойлаштуруш.
4. Барлиқ әмгәкләрдә йезиқлирни (нами, техникиси, материали, әмгәк муәллипи, униң йеши, синипи) йезиш. Йезиқлар бир шрифта, бир рәңдә, бир форматта вә бир рәңлик варақта орунлиниши керәк.

ДИЗАЙН ВӘ ТЕХНОЛОГИЯ (МАТЕРИАЛ-ТОНУШ, МАШИНИЛАР БИЛӘН ҚУРАЛ-ҮСКҮНИЛӘР, ҚАЙТА ИШЛӘШ ТЕХНОЛОГИЯСИ ВӘ ДИЗАЙН)

§ 13. ТОҚУМА МАТЕРИАЛЛИРИНИҢ ТӘСНИФЛИНИШИ ВӘ СҮПӘТЛИМИСИ. МАТЕРИАЛЛАРНИҢ ТҮРЛИРИ ВӘ ХУСУСИЙӘТЛИРИНИ ТӘТҚИҚ ҚИЛИШ

Ипәк

Пахта

Сатин

Әтләс

Поплин

Гобелен

1. Сүрәтләрни қараштуруңлар. Рәхтләрниң түри вә кийим тикиштә қоллинилидиған қандақ бәлгүлири бойичә ениқлашқа болиду?
2. Силәр қандақ рәхтләрни билисиләр?
3. Язлиқ кийимләрни қандақ рәхтләрдин тикиду? Немишкә?
4. Қандақ ойлайсиләр, рәхтләрни немидин тәйярлайду?

Тоқума
Тоқыма
Текстильный
Textile

Талчиқ – юмшақ жип, тикиш жиплири, рәхтләрни тәйярлашта қоллинилидиған, өсүмлүктин, һайванлардин, минераллиқ яки сүнъий йол билән елинидиған, игирилмигән, инчикә, қаттиқ вә юмшақ жип.

Зиғирниң гүллиниши

Талчиқлири

Рәхти

Кәндирниң гүллиниши

Талчиқлири

Рәхти

Рәхтни қайта ишләш җәриянининң схемиси

1. Талчиқниң дәсләпки қайта ишлиниши

2. Тазиланған талчиқ

3. Егирилгән, жипниң чучисини чиқириш

4. Егириш

5. Тоқумичилиқ (жипларни өрүш)

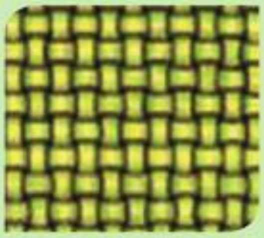

6. Қаттиқ рәхт (қайта ишләнмигән рәхт)

7. Рәхтни қайта ишләш

8. Тәйяр рәхт

Хусусийәт
Қасиет
Свойство
Quality

Тәбиий талчиқлардин тәйярланған рәхтләр экологиялик таза болиду, шуңлашқа адәм саламәтлигигә йеқимлиқ тәсир қилиду.

Пахта вә зиғир рәхтлири бирдәк хусусийәткә егә, пахтидин тәйярланған рәхт юмшақ, қаттиқ пүклишиду вә олтириду, зиғирдин тәйярланған рәхт чиң, пухта болиду. Жуң талчиқлири нәмни яхши сиңириду, күн нуриниң тәсиригә төзүмлүк, униңдин тәйярланған рәхт анчә пүкләшмәйду. Тәбиий ипәк нәмни яхши сиңириду тез қуриду, бирақ күн нуридин тез упрайду.

Химиялик талчиқлар шәкилни яхши сақлайду, пүкләшмәйду, өңмәйду, йоруқ, нәм, бактерия вә иссиққа төзүмлүк. Уларни тәбиий талчиқларға қошумчә ретидә пайдилиниду. Бу рәхтниң ташқи қияпити вә сапасини яхшилашқа мүмкинчилик бериду.

Егирилип қайта ишлинидиған тәбиий вә химиялик талчиқлар *тоқума талчиқлар* дәп атилиду.

Тоқума талчиқларниң тәснифлиниши

- Тәбиий
  - Өсүмлүктин
    - Пахта

    - Зиғир

  - Һайванатлардин
    - Жуң

    - Ипәк

  - Минераллиқ
    - Асбест

- Химиялик
  - Сүнъий
    - Яғач

    - Парчилар

  - Синтетикилиқ
    - Нефть

    - Нейлон

Адәм тоқумичилиқта қолланған биринчи талчиқ – өйиниң йенида өскән чақақ. Кейинирәк зиғир, кәндир, пахта пәйда болди. Қедимий мисирлиқлар турған йәрлиридики қезилма ишлири давамида заманимизниң II әсиригә аит зиғир буюмлири тепилған. 9000 жил илгири пайдиланған рәхт Түркийәдә археологлар тәрипидин тепилған.

Тәснифлиниши
Классификация
Классификация
Classification

Пахта вә зиғир талчиқлирини ениқлаш

1. Пахта үлгилирини қарап чиқиш. Қайсисиниң түри пақирайду, қайсисиниң сидам рәңликлигини ениқлаш.
2. Сийпап қарап, һәр үлгиниң юмшақлиғини вә силиқлиғини ениқлаш.
3. Рәхтниң созулушини (жипларниң йөнилишини) ениқлаш.
4. Һәр үлгидин бир-бир жиптин суғирип елиш. Йоғатидиған әйнәк билән қарап, тәкшилигини ениқлаш.
5. Һәр жипни үзүп, униң қандақ үзүлидиғанлиғини ениқлаш.
6. Елинған мәлуматларни хуласиләп, кәштә бойичә һәр рәхт түриниң үлгисини ениқлаш.

Пахта вә зиғир рәхтлирини ениқлаш бәлгүлири

Бәлгүлири	Рәхт	
	пахта	зиғир

7. Рәхт хусусийәтлириниң селиштурма сүпитини ипадиләш.

Пахта вә зиғир рәхт хусусийәтлириниң селиштурма ипадилиниши

Рәхт хусусийәтлири	Рәхт	
	пахта	зиғир
Пухтилиғи		
Пүкләшмәйдиғанлиғи		
Нәмлишиши		
Иссиқ сақлиши		
Житилиши		
Олтириши		

Жуң вә ипәк талчиқларни ениқлаш

1. Рәхт үлгилирини қараштуруш. Байқиғанларни иш дәптәрдики кәштигә йезиш.

Рәхтләр	Рәхт хусусийәтлири			
	Пүкләшмәйди-ғанлиғини	Чучилиниши	Жипларниң үзүлүши	Силиқлиғи
Жуң				
Ипәк				

2. Үлгиләрниң пүклишидиған дәрижисини ениқлаш:
   - үлгиләрниң иккилисинила қол билән қисип, 1–2 минут тутуп туруш;
   - үстәл үстигә йейип қоюш;
   - пүклишиш көләми билән дәрижисини көз билән пәрәз қилип: қаттиқ пүклишидиған, оттура пүклишидиған яки пүкләшмәйдиғанлиғини ениқлаш.

3. Пөпүклиниш дәрижисини ениқлаш:
   - һәр үлгини новәт билән жуқури қийиғидин яки жипқа жиғиш;
   - пәйда болған мижиқларни қараштуруш.

Рәхтләрниң пөпүклиниш дәрижисини ениқлаш

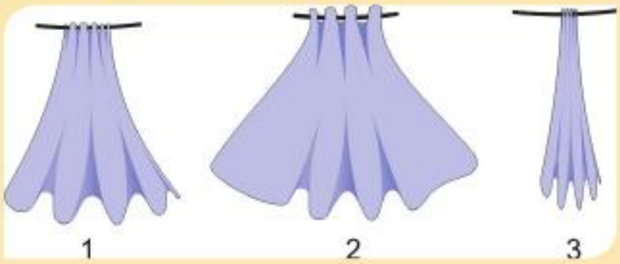

4. Үлгиләрниң житилиш дәрижисини ениқлаш:

– рәхтни четидин жиңнә билән бир рәттин бирнәччә жипни суғирип елиш. Дәсләп бой тәрәптин, андин арқисидики жипни суғириш;

– суғирип елинған жип мөлчәригә қарап житилиш дәрижисини ениқлаш. Әгәрдә 5 жип оңай суғирилип елинса – рәхт оңай житилидиған, әгәр 3–4 жип тартилса – рәхт аран житилидиған, әгәрдә 1–2 жип елинса, рәхт житилмайдиған болуп санилиду.

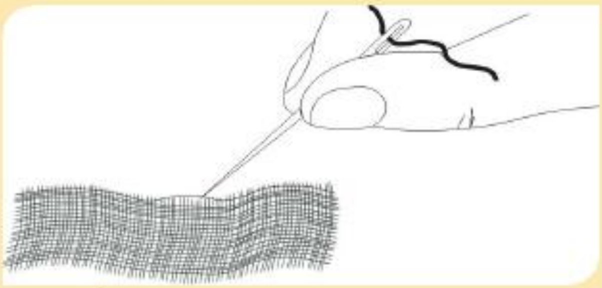

Рәхтниң житилиш дәрижисини ениқлаш усули

5. Һәр үлгиниң силиқлиқ дәрижисини ениқлаш:

– рәхтни икки пүкләп, икки четини тәңләштүрүп көрүш. Рәхтни иккигә пүклигәндә қайсиси көпирәк, қайсиси азирақ тейилиду?

Рәхтниң икки тәрипи болиду: оң вә тәтүр тәрипи. Уни сүритигә, пақриғиниға, түкигә, таза қайта ишләнгинигә қарап ениқлайду. Асасий жип билән арқисидики жипниң бир-бири билән өрүлүши, уларниң өз ара бағлиниши рәхтниң тәркивини ениқлайду, рәхтниң хусусийити арқа жип бойлуқ жипни қандақ қийип өткинигә қарап ениқлиниду. Мәсилән, сәтинни яки әтләс өрими билән өндирилгән рәхтләр оң тәрәптин силиқ, пақирақ келиду. Мошу бәлгүси бойичә рәхтниң оң тәрипини ениқлашқа болиду. Бесилған рәхтләрниң тәтүр тәрипидин сүрити очуқ көрүнмәйду, сәвәви рәхттики сүрәт оң тәрипидин бесилиду. Рәхт қелин болғансири тәтүр тәрипидики сүрәт сус көрүниду. Сүрәтсиз, бир рәңлик рәхтләрдә (бөз, ақ чит, сатин) четиниң пухта орунлинишиға қарап ениқлашқа болиду.

Рәхт
Мата
Ткань
Fabric

Рәхт жиплириниң өрүлүш түрлири

Яймилиқ

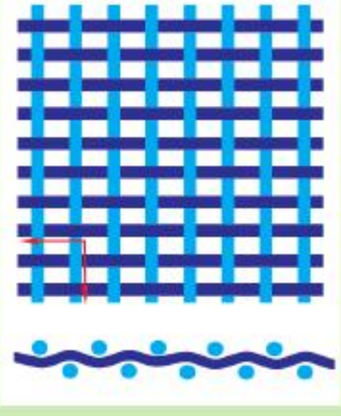

Сарҗилиқ

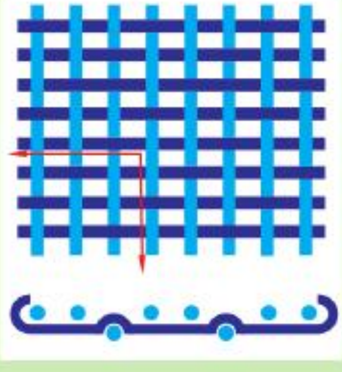

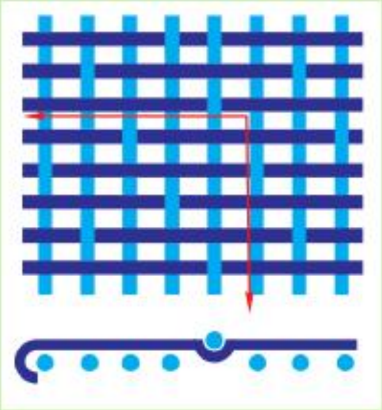

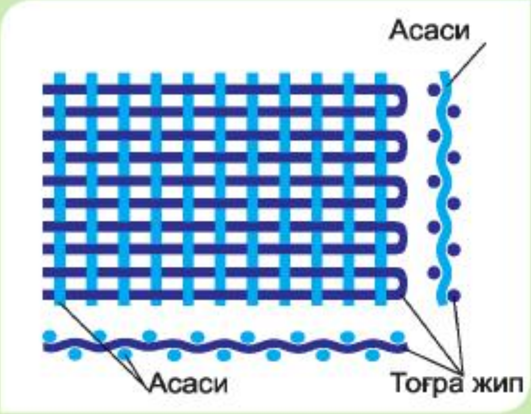

Яймилиқ өрүм сизмиси

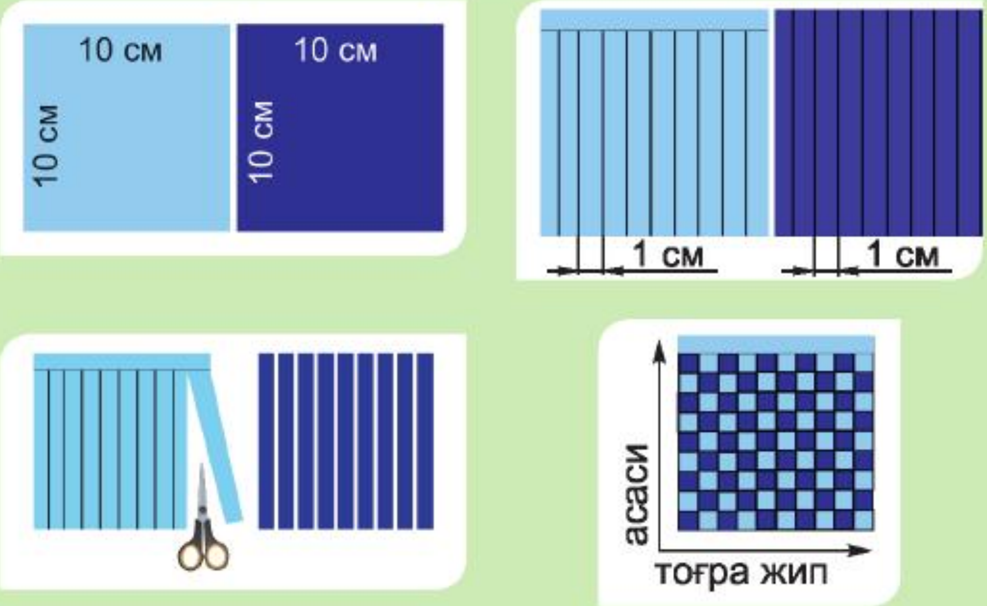

1. Рәхт җийәкниң асасида жипларниң өрүлүш макетини орунлаш.
2. Чучилиқ ләңгә тәйярлаш.

Рәхт четиниң асасида жипларни өрүш макети

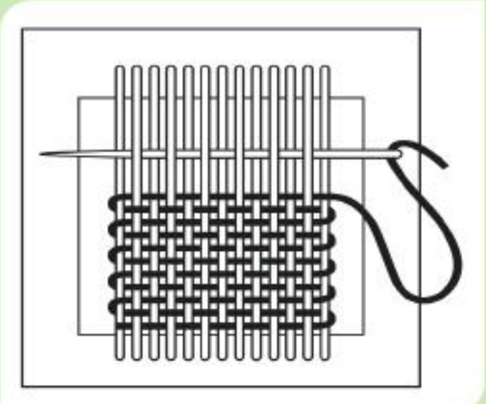

1. Талчиқ түрлирини аташ.
2. Рәхт қандақ жиплардин тоқулиду?
3. Арқа жип билән бағлаш жипни ипадиләш.
4. Өсүмлүк талчиқлиридин тәйярлинидиған рәхтләрни аташ.
5. Түрлүк әхбарат мәнбәлирини қоллинип, рәхттин кийимдин башқа немә тикишкә болидиғанлиғи тоғрилиқ әхбарат тәйярлаш.

§ 14. ТОҚУМА МАТЕРИАЛЛАРНИ ҚАЙТА ИШЛӘШКӘ БЕҒИШЛАНҒАН ҚУРАЛ-ҮСКҮНИЛӘР БИЛӘН ҚУРУЛҒИЛАР

1. Сүрәтләрдә тәсвирләнгән нәрсиләрни қарап чиқиңлар. Улар немә үчүн қоллинилиду?
2. Уларни икки топқа бөлүңлар. Өз қарарлириңларни дәлилләңләр.

Әсвап
Аспап, құрал
Приспособление
Device

Қол әмгәклири – бөлчәкләрни тикиш машинисида қайта ишләшкичә қошуш бойичә вақитчә орунлинидиған операцияләр (һәр түрлүк қийиқларни көкләш, ушшақ бөләкләрни асаслириға қошуп көкләш, буюмниң етәк тәрипини қатлап пәдәш вә башқилар).

Тикиш буюмлирини тиккән вақитта һәрхил санчиғучлар билән тикишләр қоллинилиду.

Санчиғуч – рәхттики жиңниниң икки санчилиши арисидики жипниң өрүми.

Тикиш қури – рәхттики қайтиланған санчиғучлар қатари.

Санчиғуч узунлуғи – санчиғучларниң арилиғи.

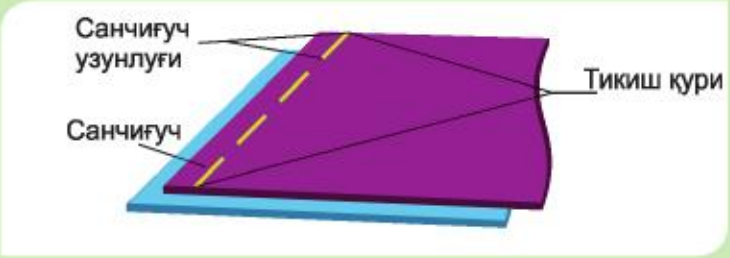

Жипларниң санчиғучларниң орунлинишиға қарап һәр түрлүк: түз, қийпаш, илмәк шәклидә қийилишқан тикишләр пәйда болиду. Барлиқ сачиғучлар силиқ, арилиқлири оң тәрипидин, тәтүр тәрипидинму охшаш, жиплири болса бирхил тартилған болуши керәк. Вақитлиқ тикилидиған қол санчиғучлар билән тикишләр №№ 50, 60 буюмға башқа рәңлик пахта жиплири билән №№ 1, 2, 3 жиңниләр билән, турақлиқ қоллинилидиған тикиш рәхтиниң рәңги охшаш жип билән тикилиду.

Қол санчиғучлар билән тикиш түрлири	
Санчиғучлар	Тикиш түрлири
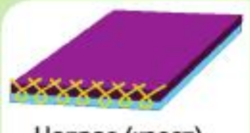 Чапрас (крест) охшаш	Қайта ишләш вә пүкүш *Қоллиниши:* буюмни, буюм етигини, йәңләрни қайта ишләштә пайдилиниду, бир вақитта чаплап тикип, көкләйду.
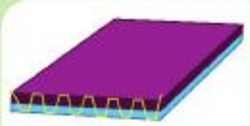 Түз	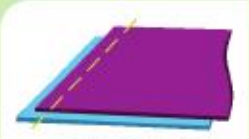 Көкләп тикиш Көкләнгән Пүкүп көкләнгән *Қоллиниши:* кийимниң бөләклирини вақитлиқ бириктүрүш үчүн (буюмниң етәк тәрипини көкләш, пүкүп көкләш). Санчиғуч узунлуғи 0,7–1,5 см, рәхтниң үстигә әкси рәңлик, №№ 50, 60 пахта жиплар.
	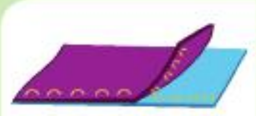 Кочәрмә тикиш *Қоллинилиши:* сизиқларни бир бөләктин иккинчи бөләккә көчүрүшкә (янчуқниң, буюм етигиниң орунлишиш сизиғини алмаштурушқа) бeғишланған.
	Санчиғуч узунлуғи 0,7–1,0 см. Илмәк егизлиги 0,5–1,0 см. Рәхт үстигә әкси рәңлик, №№ 50, 60 пахта жиплар.
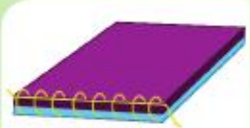 Илмәклик	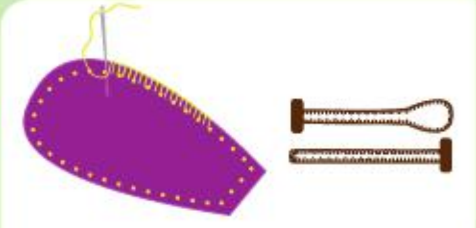 Илмәклик торлаш, йөмәш *Қоллинилиши:* түгмилик қийиқ яки бөләк қийиқлирини ажрап кәтмәс үчүн қайта ишләйду. Қийиқтин 0,3–0,5 см арилиқта, қайтилиниши 1 см-ға 6–10 санчиғуч келидиғандәк, рәхтниң рәңгидәк пахта жиплар билән орунлиниду. Йепиштурғучни асасий буюм билән (тикишни безәш тикиши билән) бириктүриду.
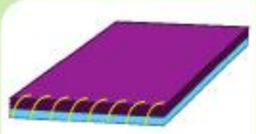 Янту, қиңғир	Әдәп тикиш *Қоллинилиши:* буюм (ян тәрәпләр, мүрә) қийиқлирини вә башқиларни әдәпләп тикиш.

Қол санчиғучлар билән тикишни орунлаш

1. Әмәлий тапшурмини төвәндики иллюстрацийәгә мувапиқ орунлаш.
2. Орунланған тикиш үлгилирини иш дәптиригә йепиштуруп, намини йезиш.

БТ Әмәлий қолда тикиш үскүнилири билән ишләш алдида санитарлиқ-гигиенилиқ тәләпләрни әскә чүшириш һажәт.

Пүкүп көкләш

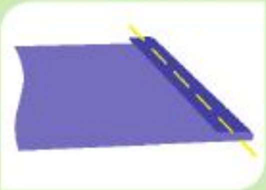

Бөләк қийиғини 1 смдәк пүкүп, пүклимидин 0,5 см арилиқта тик санчиғучлар билән тикиш.

Көкләш

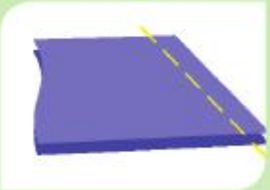

Көләми бирдәк икки бөләкни «оңи билән оңини» бәтләштүрүп, қийиқларни тәңләштүрүп вә қийиқ четидин 0,9 см арилиқта тик жиңнә санчиғуч билән тикиш.

Пичим көчүрмиси санчиғуч билән көчириш

Икки бөләкни «оңи билән оңини» бәтләштүрүп, қийиқларни тәңләштүрүш. Бәлгүләнгән сизиқ бойи билән жипни тартмай, егизлиги 0,5–1,0 см илмәк қалдуруп, түз жиңнә санчиш. Бөләкләрни жиңнә санчиш жиплири тартилмайдиғандәк тутуп, жипни бөләкләрниң оттурисидин қийиш.

Көкләп тикиш

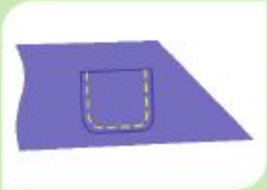

Тәтүр тәрипи билән йоған бөләкниң оң тәрипигә қоюлған кичик бөләкниң қийиғидин 0,5 см арилиқта түз санчиғуч билән бириктүрүш.

Қол билән орунлинидиған ишларға қоюлидиған тәләпләр (техникилиқ шәртләр)

1. Бор билән сизилған сизиқларни көчүрмилик санчиғуч арқилиқ, бир бөләктин иккинчи бөләккә көчириду.
2. Вақитлиқ тикишләрдә жипниң рәңги бириктүрүлгән бөләкләрниң рәңгидин өзгичә болуш керәк.
3. Бөләкләрни көчүрмилик санчиғуч яки бор билән сизилған сизиқ бойичә көкләйду. Көкләп болғандин кейин көчүрмилик санчиғуч, жипларни еливетиду.
4. Жипни тикиш пәйтидә яки ахирида бәкитиду. Тикиш бешида жипниң учидики түгүн арқилиқ, ахирида икки-үч санчиғуч билән бәкитиду.
5. Турақлиқ тикишләрдә қоллинилидиған жипларниң рәңги рәхтниң рәңгидәк болуш керәк.
6. Төшүклири бар түгмиләрни түгминиң рәңгидәк жиплар билән тикиду. Тиклими бар түгмини рәхтниң рәңгидәк жиплар билән тикиду.
7. Түгмә, илмәк вә серитмиға беғишланған сизиқлар вә бәлгүләрни тикиш бор билән яки аддий қериндаш билән бәлгүләш керәк.

Қол билән вә машина тикишлириниң селиштурма кәштиси

Қол тикишлири	Машина тикишлири
Көкләш – икки бөләкни санчиғуч билән вақитчә бириктүрүш.	*Серип тикиш* – икки бөләкни турақлиқ санчиғуч билән бириктүрүш.
Қошуп көкләш – бир бөләкни (кичик) иккинчиси (йоған) санчиғуч билән вақитчә бириктүрүш.	*Қошуп тикиш* – бир бөләкни (кичик) иккинчиси билән (йоған) турақлиқ санчиғуч билән бириктүрүш.
Әдәпләш – буюм қийиқлири жиплириниң чиқип кәтмәслиги үчүн «илмәклик» тикиш.	*Әдәпләш* – буюм қийиқлири жиплириниң чиқип кәтмәслиги үчүн қийиқларни мәхсус тикиш машиниси билән тикиш.

Хуласә: қол тикишлиридәк, машина тикишлириниңму өз артуқчилиғи билән камчилиқлири болиду. Иккилиси һәм тикиш ишлирини орунлашқа һаҗәт.

Заманивий тикиш машинилири

Заманивий тикиш машинилири рәхт қийиқлирини серип тикипла қоймай, бәлки қийиқлири жиплириниң чиқип кәтмәслиги үчүн «илмәклик» тикиш, түгмә тақаш, түгмә илмилирини қайта ишләйду, кәштиләйду вә башқиму көплигән операцияләрни орунлайду.

Компьютер билән орунлинидиған

Мәиший кәштиләш машиниси

Турмуштики тикиш машиниси

Сүпәтлик жипни селиш

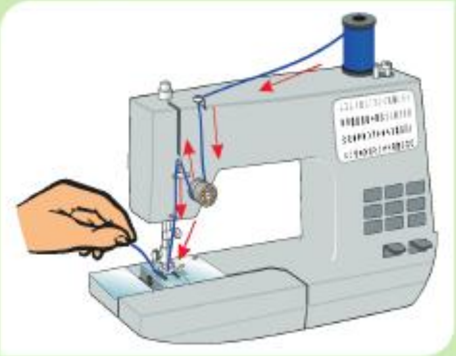

Чөлмәк қалпақчисиниң түзүлүши

Машина жиңнисигә жипни селиш рети

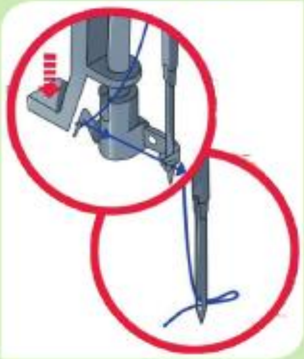

Әстә сақлаңлар! Жуқарқи жип узун төшүкли тәрәпидан өткүзулиду.

Астиңқи жипни селиш рети (турмуштики тикиш машиниси)

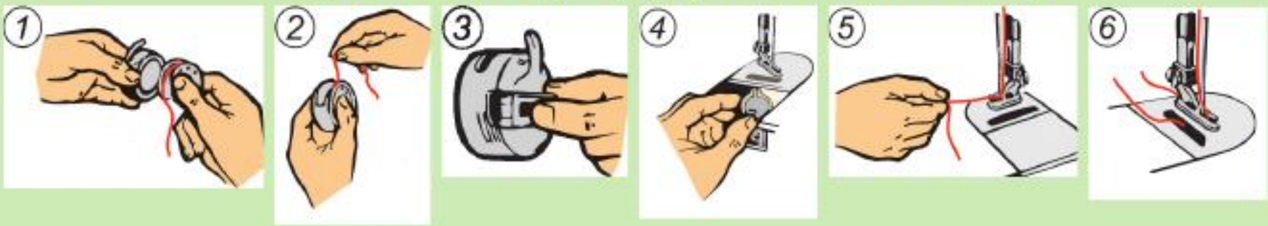

Тикиш машинисида ишләш қаидилири

БТ

Машинида ишқа киришмәй туруп бехәтәрлик техникиси қаидилиригә риайә қилған дурус.

1. Машинида ишлигәндә орундуқта тән билән башни алға сәл егип, тик олтириш керәк.
2. Буюм билән көзниң ариси 30–40 см болуши, үстәл үсти билән бир дәриҗидә орнилиши керәк.
3. Тикиш җәриянида бөләкләрни машиина тапининиң сол тәрипигә, тикилидиған қошумчини оң тәрипигә орунлаштуриду.
4. Йоруқ иш орниға сол тәрәптин яки алдидин чүшиши керәк.

Машина ишлирини орунлашта дурус олтириш қияпити

Таштин, һайванларниң сүйигидин яки мүңгүзләрдин ясалған көзи бар дәсләпки жиңниләр тәхминән 17 миң жил бурун һазирқи Ғәрбий Европа вә Оттура Азия территориясидә тепилған. Бурунқи адәмләр олжиға чүшкән һайванларниң терилиридин кийимләрни жиңнә билән тиккән. Жиңнә қелин теридин өтидиған белиқ сүйигидин ясалған.

Қедимий Мисир турғунлири төмүр жиңниләр билән тикипла қоймай, кәштә тикишниму билгән. Заманивий жиңнигә охшаш, пәқәт жип өткүзүдиған төшүги болмиған. Жиңнининң иккинчи учини аддий илғуч ясап, қайрип қойған.

Тикиш машинисини ишқа тәйярлаш

1. Тикиш машинисида ишләш вақтида бехәтәрлик қаидилирини қайтилаш.
2. Тикиш машинисини пайдилиниш бойичә көрсәтмиләргә (машиниға жип өткүзүш) диққәт қилиш.
3. Жуқарқи жипни өткүзүш. Жипни жиңнигә узун тәрипидин өткүзиду. Жиңнигә өткүзүлгән жипниң узунлуғи 10–15 см болуш керәк.
4. Астидики жипни өткүзүш. Жуқарқи жипни қол билән тутуп туруп, маховикни өзигә қаритип айландуруш. Астидики жип пәйда болғандин кейин, толуқ чиқиш үчүн жуқарқи жипни сәл тартиш керәк.
5. Икки жипниң учлирини тапанниң арқи тәрипигә қаритип әвәтиш.
6. Санчиғуч узунлуғини рәтлигүчтә мүриниң ярдими билән санчиш узунлуғини бәлгүләш. Санчиғуч узунлуғини серип тикилидиған рәхтниң қелинлиғиға вә тикишниң қоллинилишиға бағлиқ. Рәхт қелин болғансири, санчиғучниң узунлуғиму узун болиду.
7. Машина тикишини жүргүзүш. Униң үчүн рәхтни икки пүкләп, тапан астиға қоюш керәк, тапанни чүширип, синаш үлгисини тикиш керәк.
8. Тикишни аяқлаштурғандин кейин, жиңнә билән тапанни жуқури қаритип көтириш керәк. Сол қол билән рәхтни арқа қаритип тартиш. Жипларниң учини қайча билән кесиш.

Машина тикишлири

Серип тикилгән (серип тикиш)

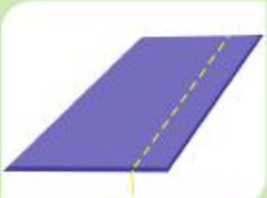

Бир-бири билән бәтләштүрүлгән бөләкләрни бириктүрүш.

Йепиқ қийиқни йепиштуруп (бастуруп тикиш)

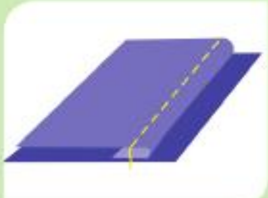

Бөләкләрни бириниң үстигә бирини қоюш арқилиқ бириктүрүш (янчуқ, мүрә).

Йөмәп тикиш

Бөләкләрни бириктүрүп тикиш, оң тәрипигә айландуруш.

Очуқ қийиқни пүкләп тикиш (пүкүп тикиш)

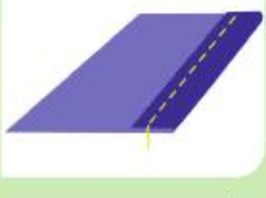

Бөләкниң ички четини қайта тикиш.

Йепиқ қийиқни пүкләп тикиш (пүкүп тикиш)

Бөләкниң четини қайта ишләш.

Тикиш машинисида орунлинидиған ишларға қоюлидиған тәләпләр

1. Барлиқ ички тикишләр буюм рәңгидәк жиплар билән тикилиду.

2. Ички тикишләрниң учлирини жиңниниң ярдими билән машинини артқа-алға жүргүзүп бәкитиду, бәкитиш узунлуғи 0,7–1 см.

3. Тикиш машинисида иш аяқлашқандин кейин барлиқ вақитлиқ тикишләр (көкләш, көкләп тикиш вә башқилар) елиниду.

Машина тикишлириниң орунлиниши

1. Машинида тикиш үлгилириниң орунлиниши:

Серип тикиш

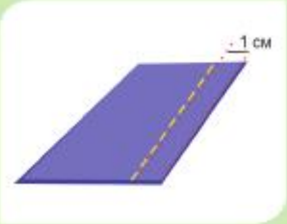

Бөләкләрни көкләш.

Тикишни айрип дәзмал селиш.

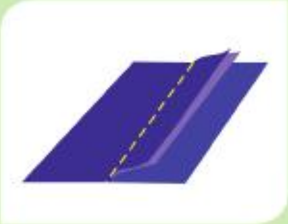

Тикишни ятқузуп дәзмал селиш.

Йепиқ қийиқни пүкүп тикиш

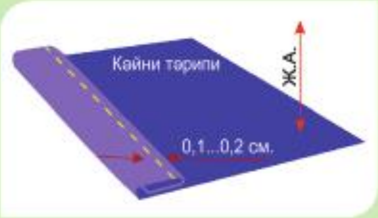

Бөләкниң қийиғини тәтүр тәрипигә 0,7–1,0 см-ға қайриш, андин 2,0 см-ға пүкүп көкләш, кәңлиги 0,1–0,2 см тикиш билән, машинида тикишни бәкитип, пүкүп тикиш. Көкләш жиплирини еливетиш, бесип дәзмал селиш.

Йепиқ қийиқчини ятқузуп дәзмал селиш

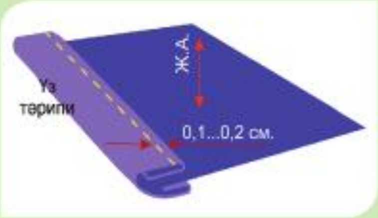

Қийиқ четини рәхтниң тәтүр тәрипигә қоюш, кәңлиги 0,4–0,5 см тикиш билән көкләп тикиш. Тикиш қошумчисини йол билән пүкүп, қийиқ четини оң тәрипигә айландуруш. Қийиқ йолини ичигә қаритип пүкүп, қошуп тикилгән биринчи тикишни йепип, қийиқ четиниң пүкләнгән четигә 0,1 см тикиш билән бастуруп тикиш. Бесип дәзмал селиш.

2. Қийиқларни қайта ишләш:

Тор

Торни рәхтниң оң тәрипигә қоюп, кәңлигини 0,4–0,5 см көкләп, серип тикиш.

Торлап тикиш

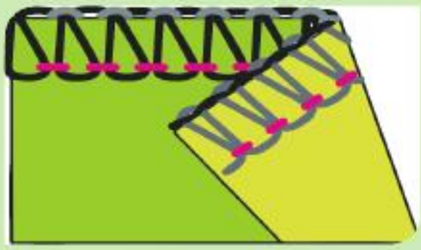

Қийиқларниң қайта ишлинишигә қарап бир, икки, үч, төрт яки бәш жипни торлаш тикишлири қоллинилиду.

Буюмни нәмлик-иссиқ ишләш

Кийимни тикиш вақтида нәмлик-иссиқ ишләш наһайити муһимдур, сәвәви тикиш сапаси билән буюмниң ташқи көрүнүши мәзкүр қайта ишләшкә бағлиқ.

Нәмлик-иссиқ ишләш – тикишниң қелинлиғини азайтишқа, рәхтни силиқлаштурушқа, кийим бөләклирини иссиқ һо билән вә қисим арқилиқ қелиплаштурушқа беғишланған операцияләр жиғиндисидур.

Нәмлик-иссиқ ишләшкә беғишланған қураллар

Мәиший хизмәт һо генератори

Турмуш һо генератори

Дәзмәл селишқа беғишланған үстәл

Дәзмал селиш тахтийи

Һо-электрлиқ дәзмал

Нәмлик-иссиқ ишләшкә қоюлидиған тәләпләр

1. Тикиш машинисида орунланған һәрбир операциядин қайта ишләнгән бөләк яки буюмни нәмләп, рәхт толуқ қуриғичә дәзмал салиду.

2. Бөләкләрни яки буюмни ушшақ бөләклардин башлап дәзмал салиду.

3. Иссиқ һо билән қайта ишләш вақтида бөләкниң яки буюмниң қайта ишлинидиған бөләклирини рәтләвалған дурус.

4. Иссиқ һо билән қайта ишләштин кейин тикишләр изиниң буюмниң оң тәрипигә чүшмәслиги үчүн, тикиш қошумчисини сәл көтирип, униң астиға дәзмал салиду.

Дәзмалниң нәмлик-иссиқ ишләш параметрлирини рәтләш

Дәзмал селишқа болиду

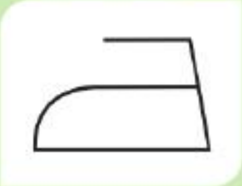

Һодашқа болмайду

Дәзмал селишқа болмайду

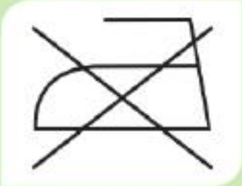

200 °С-ғичә жуқури температурида дәзмал селиш

Пахта, зириқ.

110 °С-ғичә төвән температурида дәзмал селиш

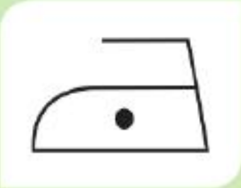

Капрон, шифон вә башқа рәхтләр.

150 °С-ғичә оттура температурида дәзмал селиш

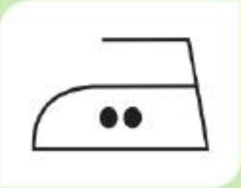

Жуң, ипәк, синтетикилиқ рәхтләр (вискоза, полиэфир, полиэстер вә башқилар).

Нәрсә бәлгүси билән дәзмалдики температурилиқ бәлгүләр бир-биригә мувапиқ.

Тикиш буюмлирини нәмлик-иссиқ ишләш

Нуқсанлар	Пәйда болуш сәвәплири	Нуқсанни жөндәш бойичә көрсәтмә
Тикиш буюмлири бөләклириниң көйүши	Иссиқ һо билән қайта ишләш режиминиң дурус болмаслиғи бөләклиридики материал бойиғиниң яки тәркивини начарлитиду яки өзгәртиду.	Наһайити қаттиқ көйгәндә бөләкни алмаштуруш керәк. Нуқсан азирақ көрүнидиған болса, бөләкниң көйгән йерини перекись водород билән сүртүшкә болиду.
Тикиш буюми бөләк қирлириниң көйүши	Бөләкниң дурус орунлиниши яки иссиқ һо билән қайта ишләш нәтижисидә созулушидин тикиш буюми бөләклириниң қири адәттики өлчәмдин узирип кетиду.	Тикиш буюми бөләклирини иссиқ һо билән қайта ишләш режими вә техникилиқ шәртләргә қаттиқ риайә қилиш керәк.
Тикиш буюмидики пақирақ из	Иссиқ һо билән қайта ишләш режиминиң дурус болмаслиғидин тикиш буюми бөләклиридә пақирақ из пәйда болиду.	Тикиш буюмидики пақирақ изларни һодаш манекениға кийгүзүп, буюмни ахирқи қетим иссиқ һо билән қайта ишләш пәйтидә һо билән кәткүзүш.
Тикиш буюми бөләклириниң жипи бош	Қисимниң тәсиридин, иссиқ вә буюмни қуритишниң һаҗәтлик режиминиң сақлиниши.	Һәрбир рәхт топи үчүн бөләкләрни иссиқ һо билән қайта ишләш режимини дурус таллаш.

1. Мавзуни өзләштүрүш җәриянида йеңи немә билдиңлар?
2. Дәристә немә үгәндиңлар?
3. Алған билим вә маһаритиңларни нәдә пайдиланалайсиләр?
4. Қол билән орунлинидиған ишларға қандақ тәләпләр қоюлиду?
5. Санчиғучлар қәйәрдә қоллинилиниду?
6. Қаерларда занжир чок ишлатилади?
7. НИИБ бажаришга қандай талаблар қўйилади?

§ 15. ТИКИШ БУЮМЛИРИНИҢ ТӘСНИФЛИНИШИ. ИДЕЯДИН МӘҺСУЛАТҚИЧӘ (ТИКИШ БУЮМЛИРИ)

1. Тәвсийә қилинған тикиш буюмлирини қараштуруңлар.
2. Уларниң қандақ рәхттин тикилгәнлигини ениқлаңлар.
3. Кийимни қандақ бәлгүлири вә хусусийәтлиригә қарап классификация қилишқа болиду? Таллиғанлириңларни асаслаңлар.

Кийим тәснифлиниши

- **пайдилинилишиға қарап**
  - Бәлбағ – бәлгичә кийилидиған буюмлар (юбка, сим вә башқилар).
  - Мүриси билән кийидиған кийим (көйнәк, блузка вә башқилар).
- **түригә қарап**
  - Ички кийим (майка, иштан, пижамилар вә башқилар).
  - Йеник кийим (көйнәк, юбка, сим).
  - Сирт кийим (плащ, куртка, тон вә башқилар)
- **жинисиға вә яш алаһидилигигә қарап**
  - Аяллар
  - Әрләр
  - Балилар
- **мәвсүмлүк**
  - Язлиқ
  - Қишлиқ
  - Мәвсүмлүк
- **Синиплар бойичә**
  - Турмуштики кийим – һәр түрлүк турмуш вә жәмийәтлик орунларда кийишкә бегишланған кийим
    - Спорт кийимлири – спорт билән мәшиқлинишкә беғишланған мәхсус кийим.
    - Күндиликтә – өйдин чиққанда (ишқа, меһманға, ишчариләргә) кийидиған кийим.
    - Өй кийими – бош вақитта, өйдә кийишкә беғишланған қолайлиқ, функционаллиқ кийим.
    - Тәнтәнилик – мәйрәм, рәсмий қобулханиларда, тәнтәниләргә беғишланған кийим.
  - Санаәт – мәиший хизмәт. Йеза егилиги, медицина вә транспорт хадимлириниң кийими.
    - Мәхсус
    - Санитарлиқ
    - Формилиқ

Тикиш буюмлириға, шундақла орун-көрпә (орун япқуч, йотқан теши, ястуқ теши, ширилған көрпә), ашхана тикиш буюмлири (дәстихан, ләңгә вә майлиқлар) кириду.

Кийим – адәм өзини қоршиған муһитниң тәсиридин қорғиниш мәхситидә кийидиған буюмлар жиғиндиси.

Тикиш буюмлири – кийим вә орун-көрпә буюмлириға беғишланған барлиқ материал түрлиридин тикиш саһасида тикилидиған буюмлар.

Силәрниң оюңларчә, тикиш буюмлирини тәйярлаш немидин башлиниду? Тикиш буюмлирини тәйярлашниң технологиялик жәриянининң ретини ениқлаш.

Юбкиниң пичиминиң шәкли (лекало конструкцияси)

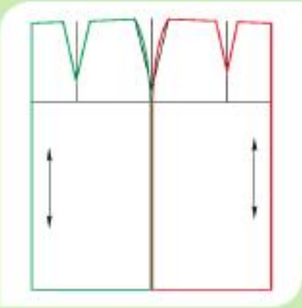

Тикиш

Эскиз

Тәйяр буюм

Юбка пичими

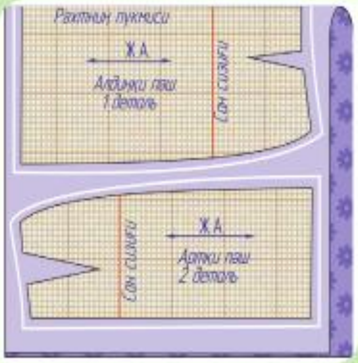

Бәл вә мүриниң кийим бөләклири

Кийим бөлиги – туташ пичим (яки элементлардин туридиған) тикиш буюминиң бөлиги. Улар алди бой, артқи бой, йәң, яқа, симниң, юбкиниң алди вә артқи бөлиги вә башқилар болуши мүмкин.

Алди бой – туташ пичим яки бөләкләрдин туриду, мүрилик буюмниң асасий бөлиги.

Әгәр алди бойи боюн сизиғидин буюмниң етәк сизиғиғичә түгмиси бар икки бөләктин туридиған болса, униң бөләклири алди бойниң сол тәрипи вә оң тәрипи дәп атилиду.

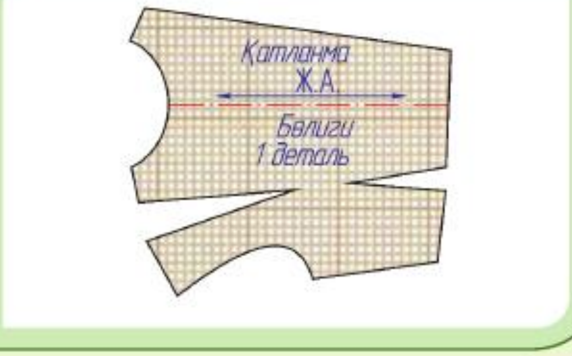

Артқи бой – туташ пичим яки бөләкләрдин туриду, тикиш буюминиң асасий бөлиги.

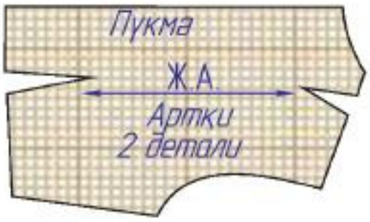

Йәң – қолни толуқ яки йеримиғичә япидиған, тикиш буюминиң бөлиги.

Яқа – қәвәтлик (жуқарқи вә төвәнки) яки бир қәвәт тикиш буюминиң бөлиги.

Юбка бөлиги – аяқни вә тәнниң алди вә артқи төвәнки тәрипини япидиған, юбкиниң алди (яки артқи) бөлиги.

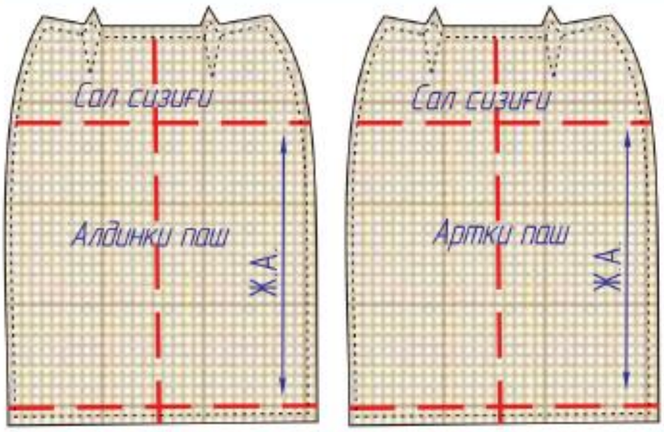

Сим бөлиги, сол (яки оң тәрипи) – аяқни вә тәнниң алди яки артқи сол (яки оң) тәрәптики төвәнки бөлигини япидиған буюмниң алди (яки артқи) бөлиги.

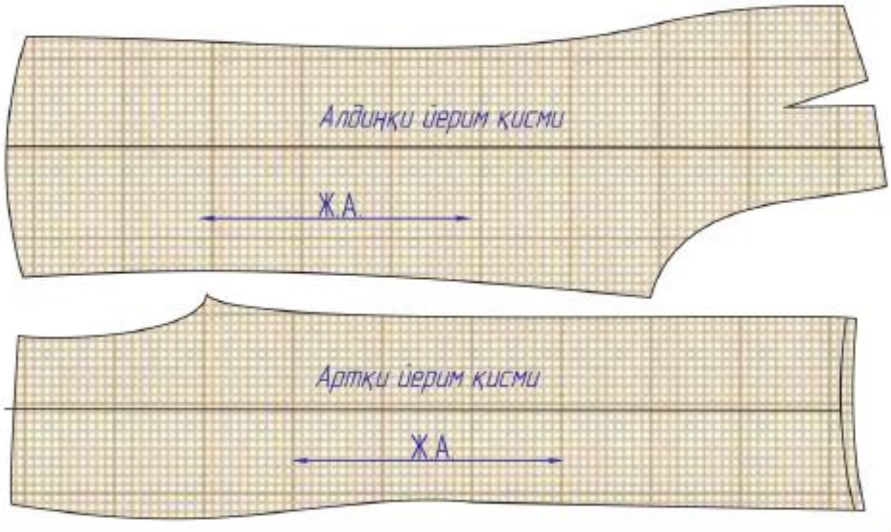

Тикиш буюминиң бөләклирини бириктүрүш усуллири

Жип билән	Талчиқ тәркиви һәрхил жип билән қолда тикилидиған санчиғуч билән яки машинида бириктүрүш.
Йелим билән	Ушшақ кепәк түридики йелим билән бириктүрүш.
Қиздуруш	Бөләкләрни қол билән қиздуруш арқилиқ (дәзмал, қиздуридиған әсвап, қиздуридиған ролик) яки механикилаштурулған усул билән (қиздуруш элементи билән серип тикиш машинининң ярдими билән).
Арилаш	Бөләкләрниң һәрхил усуллирини қоллиниш.
Бәкитиш	Мәхсус фурнитура билән бәкитиш (түгмә, бәкитмә, застежка вә башқилар).

Археологиялик қезилмилар кийим адәмзат җәмийитиниң әң қедимқи тәрәққият дәвирлиридә пәйда болғанлиғини көрситиду.

Аяқ кийим кейинирәк пәйда болған, йәни костюмниң өзгә элементлириға қариғанда анчә кәң таралмиған.

Безәк-әмәлий сәнъитиниң башқа нәрсилиридикидәк кийимдиму чирайлиқлиғи вә пайдилиқли муһим болған. Адәм тенини соғ билән иссиқтин, атмосферилиқ йеғин-йешиндин қорғап, кийим әмәлий хизмәт, уни безәш арқилиқ – эстетикилиқ хизмәт қилған.

Қолайсиз һава райи билән басқунчилардин қорғиниш мәхситидә адәм қедимидинла өз тенигә патқақ, топа, май яққан. Шуңлашқа мундақ яқмиларға өсүмлүк бояқлири – қизил лай, күйә, кармин, индиго, һак қошулған вә адәм тени әнди эстетикилиқ мәхсәттә һәр түрлүк усуллар билән вә рәңләр билән боюлидиған болған.

Кәштини мустәқил толтириш.

№	Кийим сүрәтлири	Кийим класси	Пайдилиниш усули	Рәң түрлири	Йеши, жиниси	Мәвсуми	Тәләплири

Тикиш буюмлири
Тігін бұйымдары
Швейные изделия
Clothing

1. Кийим дәп немини дәйду?
2. Кийим қандақ хизмәт атқуриду?
3. Кийим қандақ бәлгүлиригә қарап бөлүниду?
4. Кийимгә қандақ тәләпләр қоюлиду?

§ 16. ДИЗАЙН, КИЙИМНИ МАКЕТЛАШ (ҚӘҒӘЗ, ТОҚУМА ВӘ БАШҚИМУ МАТЕРИАЛЛАР). КОСТЮМ ҚУРАШТУРУШ (ЧАҚҚАН МАНЕКЕНҒА ЯКИ ҚОЧАҚҚА)

Кийим дизайнери ишлириниң иллюстрациялирини қараштуруш. Кийимниң қоллинилиши вә пайдилинишиға қарап тәһлил қилиш.

Пичим
Пішім
Выкройка
Pattern

Кийим дизайни – адәмгә қолайлиқ вә чирайлиқ кийимни лайиһиләп тикиш. Кийим тикиш бирқанчә басқучтин туриду. Кийимни қайта ишләш җәриянида рәхтниң вә кийимниң хусусийәтлирини тәтқиқ қилидиған, рәхт чиқимини ениқлайдиған, эскизлар вә пичимлар һазирлайдиған вә кийим тикидиған тикиш фабрикилири, модель өйлири, тәтқиқат институтлири билән лабораторияләр қатнишиду. Кийим дизайнини модельлаш вә қураштуруш арқилиқ ясилиду. Модельлаш ишини йетүк өзләштүрүш үчүн конструкцияләшни вә кийим тикиш усуллирини яхши билиш керәк. Буюмни конструкцияләш кийим бөләклириниң сизмисини, пичим вә лекало тәйярлаш арқилиқ орунлиниду.

Пичим тәйярлаш усуллири

Һесаплиқ-графикилиқ

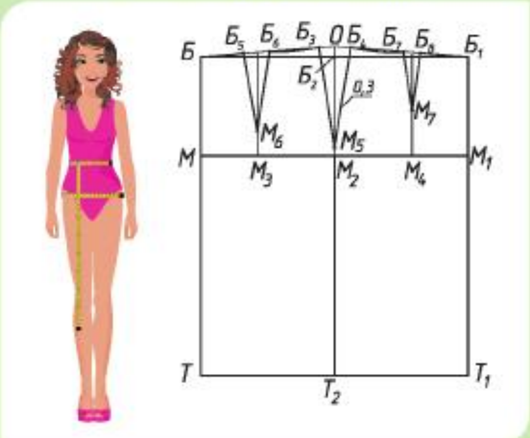

Муляж усули яки пүрүш усули
(кийим макетини ясаш)

Һесаплиқ-графикилиқ усул пичим сизмисиға беғишланған формулилар билән қурулумларға асаслиниду. Формулилар бәдәнниң өлчәм елиш арқилиқ қураштурилиду. Пичимлар бәдәнниң өлчәм елиш, һесаплаш вә сизмисини елиш арқилиқ қураштурилиду. Бу усул бурундин аддий һесаплаш вә йәккә өлчәм елишқа асасланған. Һазирқи вақитта һесаплаш усуллири кийимни көпләп ишләп чиқириш җәриянида қоллинилиду.

Һесаплиқ-графикилиқ усул пичим тәйярлашта елинған өлчәм бойичә сизма сизиш һаҗәт.

1. Өлчәм елиш пәйтидә бәл өлчимини нәқ ениқлаш үчүн бәлни жип билән бағлап қоюш керәк.
2. Өлчәм бәдәнниң оң тәрипидин елиниду.
3. Өлчәм еливатқанда өлчәм елинидиған адәм түз, әркин туруши һаҗәт.
4. Өлчәм сантиметрлиқ өлчәш тасмиси билән елиниду. Өлчәш тасмисини тартип яки бош тутмаслиқ керәк.
5. Узунлуқ өлчәмлири толуқ йезилиду. Ени билән айлинимисиниң йерими йезилиду, сәвәви сизма бәдәнниң бир бөлигигә сизилиду.

Өлчәмни дурус елиш үчүн бәдәндики асасий сизиқларниң орунлинишини билиш муһим.

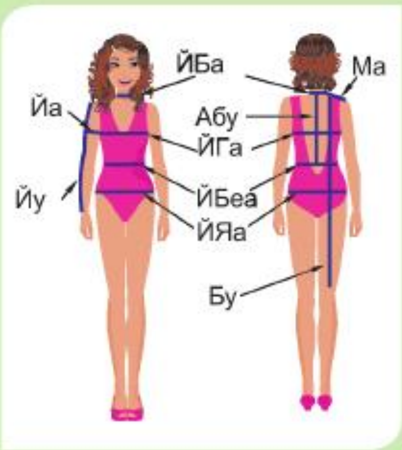

Өлчәмләрни алғанда бәдәнниң артуқ һәрикәтлирини вә камчилиқларниң алдини елиш үчүн алдин-ала өлчәм бойичә тәйярланған кәштидә көрситилгән рәтликкә қаттиқ риайә қилиш керәк. Кийим өлчиминиң йерим гәвдә айлиними. Өлчими бойичә ениқлиниду.

Кийимни (пүрүш усули) макетлаш – кийимни лекало (пичимини) ясимай тикиш усули. Костюмни макетлиған пәйттә дизайнер манекенни яки адәмниң бәдинидә макетлиқ рәхттин кийим моделиниң ойлаштурулған лайиһисини пүргүчләр арқилиқ келиплаштуриду. Шуниңдин кейин рәхтни манекендин йешидудә, пүргүчләрни алиду. Рәхтни үстәлгә йейип қоюп, сизғуч вә лекалоларниң ярдими билән сизиқлирини түзәйду.

Өлчәм
Өлшем
Мерка
Measurement

Қедимида кийимни пичмигән, пәқәт рәхт парчилири билән тәнни айландуруп ориған. Андин кейин рәхт парчилирини өз ара тиккән. Кейинирәк адәм бәдининиң пичими билән кийим тикишни башлиған.

Кийимни дәсләп Шәриқ әллири пичишқа башлиған. Кейинирәк Европидиму мундақ ойлар пәйда болди. Тикинчиләр кийим бөләклирини биқиниға боқуш билән бириктүргән. Мундақ кийим адәм бәдининиң гөзәллигини көрситәлмиди. Кийимниң бөләклирини қураштуруп тикишни европилиқ чеварләр төмүр савутларға қарап үгәнгән дегән тәхмин бар. Шундақ қилип йәң пәйда болди, у бир аз вақиттин кейин кийимниң йәккә элементи болди. Шундақла симларниң бөләклириниму тикмигән, уларни аяқлириға бөләк кийгән.

Асасий өлчәмләр

Атилиши	Бәлгүси	Өлчәм елиш тәртиви	Қоллинилиши
Йерим боюн айлиними	ЙБа	Йәттинчи боюн омуртқисиниң йенидин бойнини айландуруп	Тикиш буюминиң боюн оймисиниң өлчимини ениқлаш.
Йерим гәвдә айлиними	ЙГа	Артқи бойдин гүҗәк сизиғи дәриҗисидә чиқип турған чекит арқилиқ, алди бойдин гәвдиниң әң чиқип турған чекитлири бойи билән	Буюм кәңлигини ениқлаш.
Йерим бәл айлиними	ЙБа	Бәл үстидин бәлниң оруқ йеридин	Бәл узунлуғини ениқлаш.
Йерим ямпаш айлиними	ЙЯа	Ямпашни чиқип турған чекитлири бойичә айландуруп ямпашни айландуруп тоғрисиға	Буюмниң төвәнки тәрипиниң енини ениқлаш.
Артқи бойниң бәлгичә узунлуғи	Абу	Йәттинчи боюн омуртқисидин омуртқа бойи билән бәл сизиғиғичә	Бәл сизиғини ениқлаш.
Буюм узунлуғи	Бу	Мүриниң әң егизки чекитидин төвән омуртқа параллель буюмниң һаҗәтлик узунлуғиғичә	Буюмниң өзиңиз халайдиған узунлуғини ениқлаш.
Мүрә айлиними	Ма	Боюнниң асасий чекитидин мүриниң бойи билән чәтки чекитигичә	Мүриниң узунлуғини ениқлаш (енини).
Йәңниң айлиними	Йа	Қолтуқ оймиси билән қолни айландуруп тоғрисиға өлчиниду. Қол бош вә төвәнгә чүширилиши керәк.	Йәңниң енини ениқлаш.
Йәң узунлуғи	Йу	Мүриниң чәтки чекитидин қолниң сиртини бойлап йәңниң халайдиған узунлуғиғичә	Йәң узунлуғини ениқлаш.
Бой узунлуғи	Бу	Жуқарқи чекиттин етәкниң астиғичә	Абу вә Аббу өлчәмлири бағлинишлиқ болидиған адәм бойини ениқлаш.
Гәвдә кәңлиги	Гк	Қолтуқ оймисиниң алдиңқи әгир арқилиқ гәвдә егизлиги үстидин	Алди бойниң енини ениқлаш.
Алдиңқи бойниң бәлгичә узунлуғи	Аббу	Боюнниң асасий чекитидин көкрәк үсти билән бәл сизиғиғичә	Алдиниң узунлуғини әң жуқарқи чекитидин бәл сизиғиғичә ениқлаш.
Арқиниң кәңлиги	Ак	Қолтуқ оймисиниң артқи әгир арқилиқ гүҗәк бойи билән (йерим өлчәмдә) йезилиду.	Арқиниң енини ениқлаш.

Пичим сизмисини сизиш үчүн өлчәм елиш

Үлгини (төвәнки кәштини) пайдилинип, синипдашлириңлар билән җүплишип, бир-бириңларниң өлчәмлириңларни елип, уларни иш дәптириңларға йезивелиңлар.

1. Өлчәм елиш пәйтидә қандақ қураллар пайдилиниду?
2. Өлчәм елиш пәйтидә қандақ қаидиләрни орунлаш керәк?
3. Өлчәм қандақ рәтлик билән елиниду?

БТ

Әмәлий ишниң алдида бехәтәрлик техникиси қаидиләрни әскә чүширип, қайтилаш керәк.

Костюм тәйярлаш

1. Композиция қанунлирини сақлаш арқилиқ, костюм дизайнини ясаш (силуэт, сизиқ, пропорция, рәң вә материал қурулими).

2. Пичиш вә буюм бөләклирини қайта ишләш (чаққан манекенға яки қочаққа), һәртүрлүк материалларни қоллинип, қол билән яки машина билән тикиш.

1-нусха. Рәхт парчисидин (яки башқа материалдин) макет ясаш

1. Қийма үлгә бойи билән қочақ макетини қийиш.

2. Рәхт билән булавкиларни тәйярлаш.

3. Қатлима ясаш арқилиқ модельлаш.

4. Тәйяр макет.

Рәхтни манекенгә қоюп пичиш – конструктивлиқ модельлаш вә кийим модельлирини ясашниң қизиқ усуллириниң бири. Модель ясашниң асасий басқучлири (ой, эскиз, рәхтни таллаш вә пичиш, сүрәт яки компьютерлик тәйярлиқ) қанчилик әһмийәтлик болғини билән, модельниң идеясини манекенда ахирқи орунлаш һәрдайим модельерниң тәнқидий көз қариши вә чевәр қоллири һаҗәт.

Рәхтни фигурагә яки манекенға булавка билән тутқузушниң мундақ усули модельлашта рәхтниң тәркиви билән сүритиниң алаһидиликлирини пайдилиниш үчүн зор мумкинчиликләргә йол ачидиғанлиғини ейтмиғанда, униңға хас барлиқ алаһидиликләрни толуқ сезишкә, униң пластикилиқ хусусийәтлирини чүшинишкә болиду.

Кийимниң манекенға маслиғини вә қозғилиш җәриянида яки һәрикәтсиз турғанда адәм бәдинидә қандақ көринидиғанлиғини вә ойға кәлтүргән модель билән талланған рәхтниң бир-биригә маслиғини көрүшкә мумкинчилик бериду.

2-нусха. Фольгадин макет ясаш

Материаллар: фольга, инчикә скотч, маркер, қочақ.

1. Қочақни фольга билән, үстидин скотч билән ораш.

2. Моделиға қарап гәвдә сизиғини вә пүкмә яки нәқишлик тикиш жүргүзүш.

3. Қочақниң пичимини елиш.

4. Пичимни бәлгүләнгән сизиқ бойичә кесиш.

5. Әркин кийгүзүш үчүн йениға 1–3 мм қошумчә қошуп, пичимни қәғәзгә көчириш, арқи бойиға түгмә тикиш үчүн бәлгү сизиш.

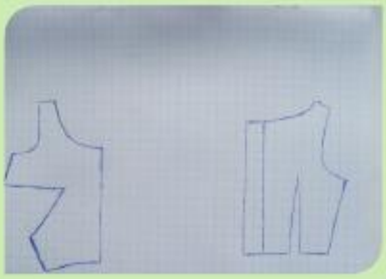

6. Юбка тикиш үчүн һаҗәт өлчәмләр – бәл айлиними вә буюм узунлуғини өлчәш. Пичим тәйярлаш, рәхткә қоюп бөләклирини кесиш.

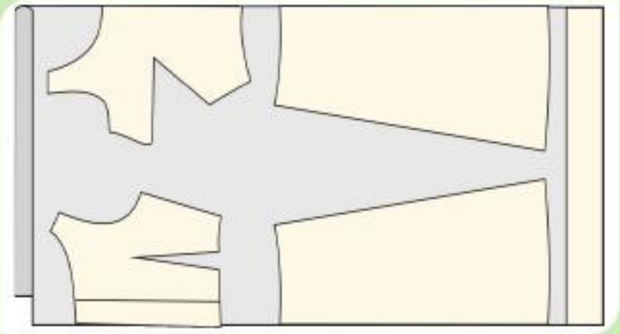

7. Буюмни қолда яки машинида тикиш.

3-нусха. Қәғәздин макет тәйярлаш

1-қәдәм. Асасий модельни орунлаш.

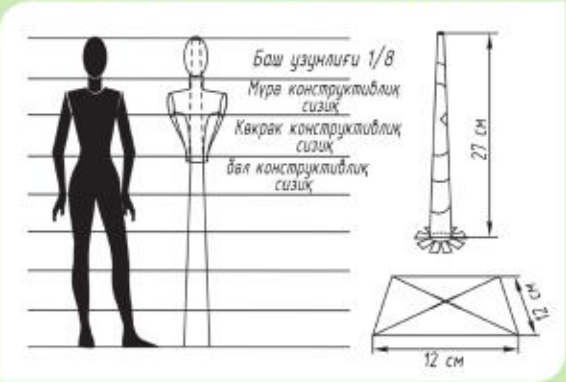

2-қәдәм. Юбкиниң сизмисини сизиш.

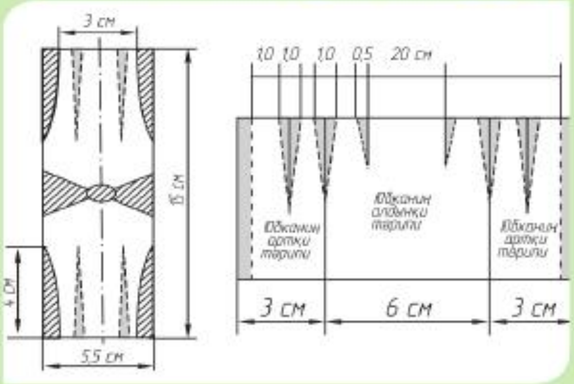

3-қәдәм. Беши билән қоллирини модельлаш.

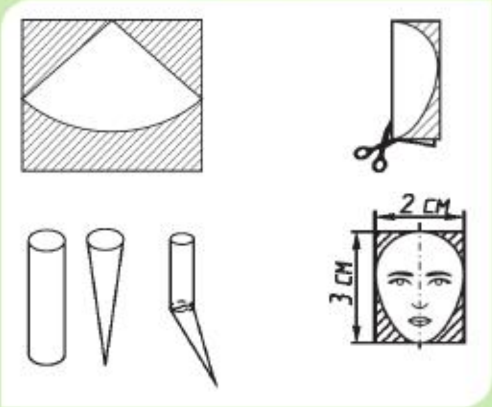

4-қәдәм. Тәйяр болған юбка билән кәнҗәни асасиға бәкитиш.

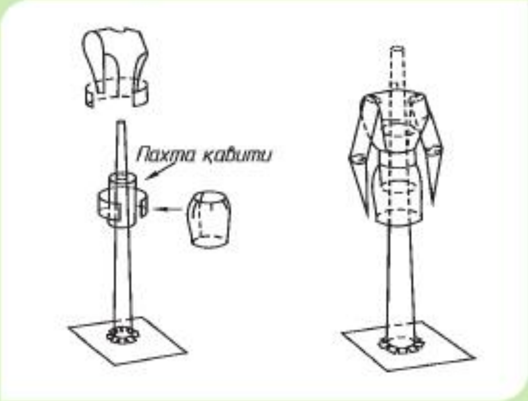

5-қәдәм. Модульни қураштуруш.

6-қәдәм. Өз костюмлириңларниң дизайнини тәйярлаш (тәйяр костюм үлгиси).

Макетлашниң қандақ нусхисини таллидиңлар? Таллиғанлириңларни чүшәндүрүңлар.

Қазақниң миллий аяллар костюмини тикиш

1. Қочаққа беғишланған қазақ костюминиң жиғиндисини макетлаш. Орунлаш рети:
- 30×30 см варақ қәғәздин 1 модуль (бәдинини) вә 10×10 см варақ қәғәздин 2 модуль (қоллирини) тәйярлаш;
- диаметри 2,5 см пенопласт шарға чиш тазартқуч (зубочистка) өткүзүп бәкитиш (беши), көзи, бурни, ағзини селиш;
- егилидиған жиптин қош бурушлуқ өрүп, шарға чаплаш;
- чиш тазартқучниң ярдими билән бешини бәдини билән бириктүрүш;
- сизма бойичә камзолни қийивелиш, йоғанирақ өлчәмни бәкитиш;
- кичигирәк өлчәмни модульни (қоллирини) бәдинигә чаплаш;
- сизма бойичә баш кийимини кесивелиш;
- қочақни қураштуруш.

Қочақ

Баш кийим

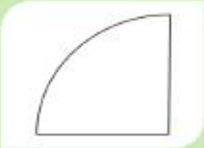

Камзол

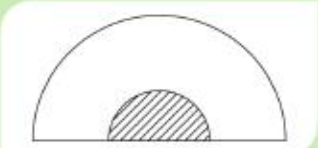

КУСУДАМА модулини тәйярлаш сизмиси

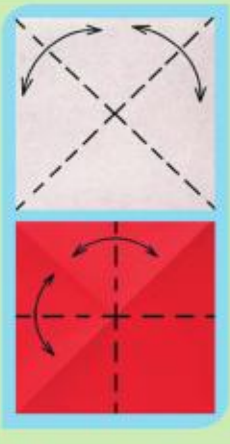

1. Квадрат варақни тәтүр тәрипидин жуқуриға қаритип қоюп, уни пүкләп, диагональ сизиқлирини бәлгүләш. Өрүш. Варақни пүкләп вә йезиш арқилиқ оттурисидики тик вә тоғра сизиқларни бәлгүләш. Өрүш.

2. Барлиқ бәлгүләнгән сизиқлар бойичә пүкләш. Асасий пичими – қош квадрат пәйда болиду.

Пичимниң очуқ тәрипини төвән қаритип орунлаштуруп, алди вә арткы тәрипиниң чәтлирини оттурисиға қаритип пүкләш.

3. Чәтлирини пүкләш нәтиҗисидә 4 «янчуқ» пәйда болди. Бир «янчуқни» ечип, түзәш. Тәйярлиминиң созуқ бөлигини оңға қаритип «ечиш». Мошу операцияни җүп «янчуқлар билән» вә қалған иккиси билән орунлаш.

4. Тәйярлимини «янчуқсиз» тәрипидин ечиш. Чәтлирини оттурисиға қаритип пүкләш. Булуңини пүкләш. Тәйярлимини «ечип», мошу операцияни йәнә 3 қетим орунлаш.

5. Пәйда болған тәйярлимини толуқ йейиш.

Қәғәз вариғиниң оттурисидики бәлгүләнгән вариғиниң пүкмисигә бесип чоңқурлитиш. Әнди ахирқи модульни жиғиш. Сол тәрәп жуқарқи булуңидин башлаш. Сүрәттә үзүк сизиқлар билән бәлгүләнгән қәғәзниң чети билән тутуш.

6. Пүклимиләрни артқа қаритип квадратниң сиртиға апириш. Үзүк сизиқ билән бәлгүләнгән пүклиминиң арткы тәрипидин қошулуши һаҗәт.

Пәйда болған «йопурмақчә» чәтлирини алдин-ала бәлгүләнгән пүклисими бойичә пүкләш.

7. Булуңлирини ичигә қаритип пүкләш. Пәйда болған шәкилниң оң тәрипини солға қаритип «варақлаш». Дәл мошундақ кейинки йопурмақчини орунлаш.

8. «Йопурмақчиниң» чәтлири билән булуңлирини йәнә пүкләш. 7 вә 8-операцияләрни йәнә икки рәт орунлаш. Модуль тәйяр.

Кусудамини дәсләп қәғәз сферининиң ичидә ипар пурақлиқ қурутулған чөпләрни сақлаш үчүн қолланған. Уларни адәттики кусудамида сақлимиған: очуқ шарға селип, ағриқ адәм ятқан кариватниң баш тәрипигә қоюп, униң сақийип кетишигә ишәнгән. Қолдин ясалған һәр түрлүк рәңлик буюмларни «шипалиқ шар» дәп аталған тәрҗимиси мошуниңдин чиққан.

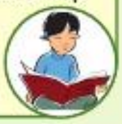

2. Өз идеялириңларни, қабилийәтлириңларни, иштияқлириңларни, чевәрлик дәриҗилириңларни вә буюмниң умумийлиғини көрситиш арқилиқ тонуштуруш.

Презентацияниң тәхминән режиси

1. Тәйярланған буюмниң намини аташ, уни көрситиш вә тонуштуруш.
2. Бу ишни орунлашқа түрткә болған сәвәпләрни аташ. Мәхсәтлири билән вәзипилирини көрситиш.
3. Тәйярлаш җәриянида қоллинилған үскүниләр билән қуралларни аташ.
4. Таллап елинған буюм модели, сүпәтлиниши, униң алаһидиликлирини тәсвирләш. Буюмниң таллинишини асаслаш.
5. Талланған буюмниң яхши тәрәплири билән камчилиғини көрситиш. Қайтидин тәйярланған жағдайда сапасини вә эстетикилиқ түрини яхшилаш мәхситидә буюмниң қайси йерини өзгәртиш керәклигини көрситиш.
6. Лайиһиниң конструкторлиқ бөлүми вә технологиялик орунлиниши, ишни орунлаш җәриянида қолға кәлтүргән йеңи билим вә маһарәтләр тоғрилиқ баянлаш.
7. Буюмни экология турғисидин асаслаш.
8. Буюмниң қимметини һесаплаш вә уни тәйярлашниң пайдиси вә уни таллинишиниң дуруслиғи тоғрилиқ хуласә чиқириш.
9. Ярлиқ чүшәндүрмисини (аннотация) тәвсийә қилиш.
10. Тәйярланған лайиһә ишини адил баһалаш.

§ 17. ТОҚУМА МОЗАИКА ТЕХНИКИСИ БИЛӘН ТӘЙЯРЛАНҒАН ТИКИШ БУЮМЛИРИНИҢ ДИЗАЙНИ (ҚУРАҚ, ПӘЧВОРК, КВИЛТ ВӘ БАШҚИЛАР). ИДЕЯЛӘР ҚУРУШ. ЭСКИЗ. ИШНИ ОРУНЛАШ РЕТИ. МАТЕРИАЛНИ ТАЛЛАШ ВӘ ТӘЙЯРЛАШ

1. Сүрәтләрни қараштуруңлар. Уларни немә бириктүриду?
2. Улар қандақ техникида орунланған?

Қурақ қураш
Құрақ құрау
Лоскутное шитье
Quilting

Бәдиий мозаика һәр түрлүк парчилар билән тәҗрибә өткүзүшни яхши көридиған адәмләрни қизиқтуриду. Хәлиқ чевәрлири вә һазирқи дизайнерлар қолда қурақ қураш техникиси билән көплигән буюмлар тәйярлинған.

Дизайн – йәни идеядин уни әмәлгә ашурушқичә болған лайиһиләш вә тәйярлаш ишлирини өз ичигә алидиған җәриян.

Дизайнер – дизайн үлгисини тәйярлайдиған мутәхәссис егиси.

Тикиш буюминиң дизайни – буюмни модельлаш вә конструкцияләш, қолайлиқ, нәтиҗилик вә көркәмлиги уйғунлишип келидиған материалларни таллаш.

1. Варақниң оттурисиға талланған буюмниң сүритини селиш. Эскизниң йениға икки уқтурушнамини: өзәңларни ойландуридиған сүпәтлигүчи вә соалларни йезиш.

Дизайнлиқ таллашқа нәрсиниң физикилиқ хусусийәтлири: пичим, рәңги, көләми, шундақла херидарниң көзқаришиға мувапиқ хусусийәтлири (қолайлиқлиғи, вәзиписи, сиртқи рәңги вә башқилар) ятиду.

2. Түрлүк буюмларниң дизайнлиқ таллашниң «херидарниң синиғи» мәшиғи арқилиқ өз алдиға орунлаш.

Соалларға җавап бериңлар:

- Буюмниң қоллинилиши?
- Буюм өз вәзиписигә мувапиқму?
- Уни пайдилиниш йеникму, қолайлиқму?
- Силәргә у яқамду?
- Бу буюмни сетивалаттиңларму?

3. Уқтурушнамә.

Буюм 5 балл системи бойичә баһалиниду. Баһалар язмилар арқилиқ чүшәндүрилиду.

Җавави:

5	4	3	2	1

Құрақ қуруш (тоқума мозаика)

Қол билән яки машина билән рәхт парчилиридин (қурақлардин) мозаика принципи бойичә туташ буюм тикилидиған қол һүнәрниң қедимидин келиватқан түри. Бу техника үч миңдин жилдин ошуқ вақиттин бери мәлум.

Қурақ қураш түрлири

Қурақ

Қазақстанниң безәк әмәлий сәнъәтниң бир түри. Рәңги билән фактуриси һәр түрлүк рәхт парчилиридин бирдәк нәқиш яки буюм қураштуруш һүнири.

Квилт

Қурақ қурашниң америкилиқ техникисида рәхтниң икки парчиси арисиға селинған ватин яки рәхтниң қәвити билән серип тикилиду. Яйминиң қош қәвитиниң парчилирини бириктиридиған санчиғучлар сүрити алаһидә көрситиду.

Пэчворк

Рәхтниң һәрхил рәңлик парчилиридин бәлгүлүк бир сүрәтлик туташ буюм тикилидиған қол һүнәрниң түри.

Классикилиқ қурақ қуруш сәнъитиниң вәтини сүпитидә адәттә Англия санилиду.

Қурақ қураш үчүн рәхтләрниң барлиқ түрлирини қоллинишқа болиду. Тәбиий рәхтләр билән (болупму ушшақ сүрәтлик рәхтләр билән) ишлигән қолайлиқ: улар яхши жуюлиду вә йеник дәзмал селиниду. Бу, әң алди билән, чит, сатин, зиғир рәхтлири.

Рәхтләргә қоюлидиған асасий тәләпләр: улар аз созулидиған, житилмайдиған вә тозумайдиған, пухтилиғи вә қелинлиғи бирдәк болуши керәк. Шундақла селинма материал – синтепон яки ватин (буюмниң ичигә селиш үчүн), әрләр материаллири – бәлбағлар, тасмилар, торлар (безәлдүрүш үчүн һаҗәт болиду).

Рәңлик чәмбәр: асасий вә қошумчә рәңләр

Рәңни дурус таллаш үчүн рәң таллаш дити болуш керәк. Шунда қурақ «тәсвирини» ясаш җәриянида хаталиқларға йол қоймайду. Үч асасий рәң бар: қизил, сериқ вә көк. Барлиқ башқа рәңләр – мошу рәңләрни арилаштуруш арқилиқ елинидиған мәһсулат рәң болиду.

Рәңлири билән фактуриси һәртүрлүк қурақлар билән әмәлий тәҗрибә жүргүзиңлар. Нәқишләрниң сизмилири билән рәңлик чәмбәргә сүйинип, өзәңларниң қурақ қуруш схемилириңларни қураштуруңлар.

Қурақ қурашқа беғишланған нәқишләр схемиси

Ботакөз

Тумарчә

Қайчә

Қудуқ

Түгмән

Юлтуз

Paint компьютерлик программиси арқилиқ өзәңларниң тоқума мозаикиси элементлирини қураштуруш.

Қурақ буюм тәйярлаш җәриянида қийма үлгилирини қоллиниду. Улар һәр түрлүк пичимдә вә көләмдә: квадрат, үчбулуң, ромб түридә болиду. Бир қийма үлгини бирнәччә қетим қолланғанлиқтин уларни пухта материалдин: қелин картондин, пластикитин, органикилиқ чинидин ясайду. Тоғра һесапланған қийма үлгиси арқилиқ чирайлиқ вә пишшиқ буюм тәйярлиниду.

Қурақ қураш техникисида орунланған буюм үлгилири

Диван үстигә қойидиған ястуқ тәйярлаш

Әмәлий тапшурмини төвәндә берилгән сүрәтләргә мувапиқ орунлаш.

1. Қурақ буюм тәйярлаш җәрияни тоғрилиқ сөһбәтлишиш.
2. Қурақ қураш техникисида буюм эскизини тәйярлаш: нәқиш селиш, рәңләр чәмбири тоғрилиқ билимлириңларни пайдилинип, уни бояш.
3. Бөләкләр вә өлчәмләрни һесаплаш, қурақ буюм пичишқа беғишланған үлгә, лекало (қиймә үлгә) тәйярлаш.
4. Ишни орунлаш үчүн һаҗәтлик материаллар вә қурал-үскиниләрни таллап, тәйярлаш.

Қурақ буюмни тикиш җәрияни

1. Өйлириңларда қандақ безәк-әмәлий сәнъәт буюмлири бар?
2. Қол һүнәрвәнчилигидә силәрни немә қизиқтуриду?
3. Қурақ қурашниң қандақ түрлирини билисиләр. Уларға изаһ бериңлар.
4. Қурақ қураш үчүн қандақ материаллар қоллинилиду?
5. Материални ишқа қандақ тәйярлаш керәк?
6. Қийма үлгә немә үчүн һаҗәт?

§ 18. БУЮМ ТӘЙЯРЛАШ. БУЮМНИ БЕЗӘШ

Диван үстигә қоюдиған ястуқ тәйярлаш

1. Қийма үлгә бойичә тикишкә 1 см қошумчә қалдуруп: көкүч рәңлик рәхттин 4 үчбулуң, ақ рәңлик рәхттин 4 үчбулуң вә синтепондин – һәр тәрипи 40 см-дин 1 квадрат пичиш.

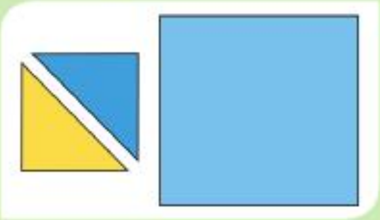

2. Ястуқниң артқи бөлиги үчүн рәхттин – һәркайсисиниң өлчими (қошумчисиз) 28×42 см 2 бөләк пичип елиш.

3. Үчбулуңлуқни икки қошуп (очуқ вә күлрәң рәңлик), узун тәрипидин тикиш, һәр тикишниң қошумчисини ятқузуп дәзмал селиш.

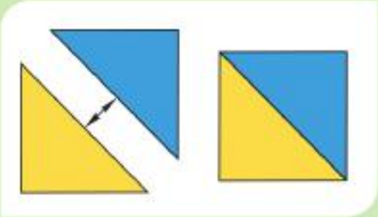

4. Квадратларниң рәңлирини алмаштуруп, йоллирини серип тикиш.

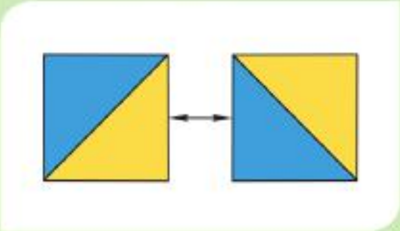

5. Йолларни квадрат қилип тикиш.

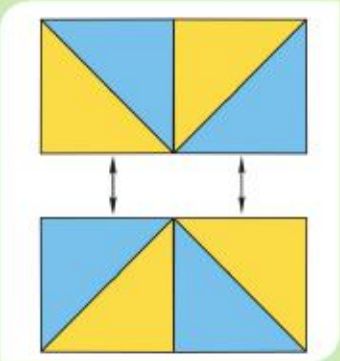

6. Ястуқниң бөләклирини тәтүр тәрипи билән қоюп, уларниң арисиға синтепон селип вә бәлгүләнгән сизиқ бойичә буюмни серип тикиш.

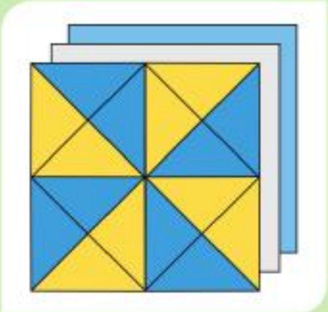

7. Ястуқниң артқа тәрипи артуғи билән пичилиду. Униң үчүн буюмниң артқа бөлигиниң һәр бөлигиниң бир тәрәп ени 1 см-ға икки пүкләп тикиш, ятқузуп дәзмал селиш.

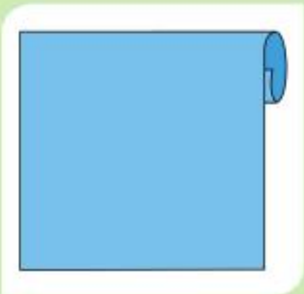

8. Квадрат бөләкләрни бириниң үстигә бирини қоюш.

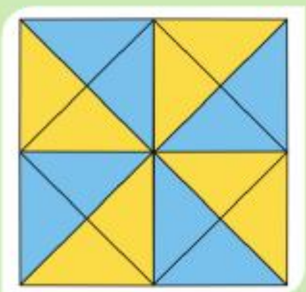

9. Ястуқниң үстүнки вә астинқи бөләклирини оң тәрипи бәтләштүрүп, периметри бойичә тикиш (тикиш енини 1 см).

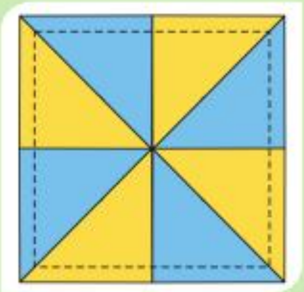

1. Өзлигидин буюм эскизини тәйярлаш вә уни қурақ қураш техникисида орунлаш.
2. Рәңлик гаммини инавәткә елип, материал билән қурал-үскүниләрни таллаш.

Ястуқни зенәтләш үлгилири

1. Қурақ қураштa қандақ геометриялик фигурилар қоллинилиду?
2. Бу техника билән қандақ буюмлар тәйярлашқа болиду?
3. Қанлақ ойлайсиләр, қурақ қурашни өзигә хас һүнәр дәп аташқа боламду?

Презентациягә тәйярлиқ

1. Қурақ техникисида тәйярланған буюмлирини тонуштуруш мәрасимиға тәйярлаш. Өз ишиңларни тонуштуруш түрини таллаш.
2. Тәйярланған буюмға нам берип, уни көрситиш.
3. Бу ишни тәйярлашқа түрткә болған сәвәпләрни аташ. Мәхсәт, вәзипиләрни ениқлаш.
4. Иш бабида қоллинилған қурал-үскүниләрни аташ.
5. Таллап алған буюм модели, униң алаһидиликлирини атап өтүш.
6. Буюмни, материални таллашни асасләш.
7. Тәйярланған нәрсиниң яхши тәрәплири билән камчилиқлирини көрситиш.
8. Буюмни қайта орунлайдиған жағдайда сапаси вә эстетикилиқ түрини яхшилаш үчүн қайси йерини өзгәртишкә болидиғанлиғини көрситиш.
9. Буюмни тәйярлаш бабида қолға кәлтүргән билимиңлар билән маһарәтлириңларниң, лайиһиниң тәркивий бөлиги вә технологиялик орунлиниши тоғрилиқ баянлаш.
10. Буюмниң экологиялик тәрипини асаслаш, елан түридики ениқлимилиқ бесилим тәйярлаш.
11. Орунланған ишқа адил баһа бериш.

ТАМАҚЛИНИШ МӘДӘНИЙИТИ

§ 19. ДУРУС ТАМАҚЛИНИШ АСАСЛИРИ

1. Фотосүрәтләр билән тонушуңлар. Берилгән озуқ-түлүкләрниң зийини вә пайдисини муһакимә қилиңлар.
2. Қандақ таам пайдилиқ? Немишкә?
3. Қандақ таам зиянлиқ болуп санилиду? Өз ойлириңларни дәлилләңлар.

Пайдилиқ таам – адәм әзасини пәқәт пайдилиқ нәрсиләр билән қувәтләндүрүшла әмәс, бәлки аманлиқ, тән билән җанниң сақлиғиниң кепили, нурғунлиған ағриқларниң алдини елиш болуп санилиду.

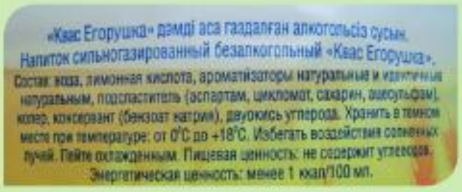

1. Тәйяр мәһсулатларниң тәркивини тәтқиқ қилиш.
2. Адәм әзасиниң өсүш вә мустәһкәмлинишигә тәсир қилидиған тәркивини аташ.

Дурус тамақлиниш
Дұрыс тамақтану
Здоровое питание
Healthy food

Қувәт беридиған нәрсиләр – һүҗәйриниң тирик тәркивини түзүш үчүн керәк пластикилиқ материал сүпитидә әзаниң қоллинидиған вә җанлиқ һәрикәтлиригә һаҗәт қувәт көзи хизмитини атқуридиған таамниң өмүргә һаҗәт тәркивий бөләклири.

Асасий қувәт беридиған нәрсиләр: белок, майлар, углеводлар, минераллиқ тузлар, витаминлар вә су.

Озуқ-түлүкләрниң жуқури сапасила әмәс, шундақла уларни мөлчәригә, вақтиға, тәркиви вә пайдисиға қарап дурус истимал қилиш тән-сақлиқни сақлашниң муһим факторлири болуп санилиду.

Көмүр кислоталириға бай таамларни (фри-яңиюси, чипси) жуқури температурида тәйярлаш җәриянида көп мөлчәрдә зиян химиялик қошундилар түзүлиду. Организмға киргәндин кейин улар онкологиялик ағриқларниң риваҗлинишиға түрткә болиду, нерв системилириниң зәхимлиниши мүмкин.

Газланған сулар тәркивигә чиш эмалини йәп, көмүр кислоталири чишларниң арисиға кирип, уларни зәхимләндүриду. Мәзкүр кислоталарни көп қоллиниш семизлиқ билән қәнт ағриғиға (диабет) учритиду.

Газланған суларниң тәркивигә киридиған қошулмилар (бойиғучлар, консервантлар, кофеин, кислоталар, карбонат гази вә башқилар) тәм сезиш рецепторлирини қозғайду. Шуңлашқа ичкән һәр жутум уссулуқтин кейин, йәнә ичивәргиң келивериду.

Толуқ, дурус тамақлиниш – сағлам һаят тәризиниң муһим элементи. Терә, чачниң сүпити, система вә әзәңларниң хизмити көпирәк һүҗәйриләрниң дурус хизмәт қилишиға һаҗәт барлиқ нәрсиләрдин туридиған тамақни қобул қилишқа бағлиқтур.

Белок, углеводлар, майлар, витаминлар, минераллиқ тузлар охшаш һәр түрлүк нәрсиләрдин тәркип тапқан таам булжуң вә һүҗәйриләр үчүн қурулуш материали болуп санилиду.

Белок адәм тениниң һүҗәйрилирини йеңилаш үчүн хизмәт қилидудә, адәм тени салмиғиниң 1/5 бөлигини тәшкил қилиду. Белок җаниварлардин елинидиған мәһсулатлар: гөш, белиқ вә сүт мәһсулатлирида көп болиду. Белок өсүмлүкләрдиму (болупму почақ, яшмуқ, қонақ, соя, гречка, яңақта) бар. Әгәр таам тәркивидә белок аз болса, әзалар жуқма кесәлликләргә вә тумуға қарши туралмайду.

Углеводлар – қуввәт көзи болуп санилидиған органикилиқ нәрсиләр.

Майлар – әзаларни соғдин қорғайдиған қувәт көзи, әзаларниң ағриқларға қарши турушиға ярдәм қилиду. Бирақ майлиқ таамни һесапсиз пайдилиниш зияндур.

Витаминлар тән-сақлиққа наһайити муһимдур, әзаларниң ағриқларға қарши турушиға ярдәм қилиду. Улар әзаларға җанивар вә өсүмлүк мәһсулатлири арқилиқ йәткүзүлиду.

Минераллиқ тузлар барлиқ таам мәһсулатлирида болиду. Уларниң ичидә натрий, калий тузлири, кальций, магний, фосфор, төмүр, цинк, марганец, хром, йод, фтор бар. Бала әзасиға кальций, калий, фосфор, магний вә төмүр наһайити муһим. Кальций билән фосфор таамниң наһайити муһим компоненти болуп санилиду. Улар адәм сүйигиниң минераллиқ асасини тәшкил қилиду. Йәл-йемишлар вә көктатлар тәркивидә нурғун болидиған калий тузи жүрәк хизмитиниң яхшилинип, суниң тәңшилинип турушиға тәсир қилиду.

Түрлүк әхбарат мәнбәлиридин пайдилинип, кәштини толтириш.

Озуқ-түлүк	Тәркивидә пайдилиқ немә бар	Немә үчүн пайдилиқ
Сүт, апельсин, чиңсәй		
Қара өрүк, йогурт		
Брокколи капустиси		
Деңиз мәһсулатлири (лосось вә башқа белиқлар), грек яңиғи		
Помидор, беғир, яңию, қара өрүк ширниси		
Қизил гөш, банан, тухум		
Көмүқонақ, көктатлар		

«Теним сағлам болуш үчүн ... һаҗәт», «Қорулған таамлар, газланған уссулуқлар билән фастфудни пайдилиништин болуши мумкин кесәлликләр», «Дурус тамақлиниш-оқуштики ярдәмчи» мавзулирида (таллап елип) эссе йезиш.

Адәм әзасиға пайдилиқ озуқ-түлүкләр

Мийигә: грек яңиғи, лосось белиғи

Чач: почақ, лосось белиғи

Жүрәк: помидор, пиширилгән яңию, қара өрүк ширниси

Көз: сәвзә, черника

Өпкә: брокколи, брюссель капустиси вә бәсәй

Булжуң гөш: банан, белиқ, тухум

Бөрәк: көктатлар

Бeғир: кава, алма

Сүйәк: апельсин, сүт, чиңсәй

Терә: черника, лосось белиғи, көк чай

Түрлүк әхбарат мәнбәлиридин қоллинип, «Витаминларға бай озуқ-түлүкләр» яки «Витаминларниң адәм тамақлинишидики роли» мавзусида компьютерлиқ қоюлум тәйярлаш.

Таам қошулмилири озуқ-түлүккә иштәй ачидиған рәң, дәм вә пурақ бериду. Илгири қошулмилар сүпитидә тәбиий мәһсулатлардин тәйярланған тәбиий компонентлар, мәсилән, өсүмлүк тәм бәргүчләр пайдилинилған.

Химияниң тәрәққияти билән таам қошулмилириму сүнъий йоллар билән тәйярлинишқа башлиди. Бойиғучилар, консервантлар, қоюлдурғучилар, бириктүргүчиләр, әксигә кәлтүргүчиләр вә башқиму синтетикилиқ қошулмилар пәйда болди.

Таамларға қошулидиған вә униң сапасини ашуридиған витаминлар билән микроэлементлар таамлиқ қошулмиларға ятмайду.

ХХ әсирниң иккинчи йеримидин йерим тәйяр мәһсулатларниң кәң тарилиши билән пәйда болған синтетикилиқ таамлиқ мәһсулатлар кәң таралди.

Ахирқи вақитларда адәмләр пайдилиқ таамларни пайдилинишқа тиришиватқанлиқтин, ишләп чиқарғучилар чөп, йәл-йемиш, көктат вә башқа тәбиий мәһсулатлардин тәйярланған таам қошулмилирини пайдилиниватиду.

1. Тамақлиниш сапаси адәмниң тән сақлиғиға тәсир қиламду?
2. Дуканға озуқ-түлүк елишқа барғанда немини әстә сақлиған яхши?
3. Қандақ озуқ-түлүк таллиғанда немигә ян басқан яхши? Немишкә? Қандақлиридин баш тартқан яхши?
4. Өсүмлүктин хам озуқ-түлүкләрни таамға пайдилинишқа боламду?

§ 20. ТААМЛАР ТИЗИМИНИ ҚУРУШ

Әмгәккә қабилийәтлигини, тән-сақлиғини сақлаш үчүн адәмгә өмүр бойи әзасини энергия билән толуқтуруп туруш керәк. Таам билән йәткүзүлгән энергия вә әзаниң қувити бир-биригә мувапиқ болуш керәк. Тән саламәтлик әһвали вә өмүрниң узақлиғи озуқ-түлүк сапаси вә дурус тамақлинишқа бағлиқ.

Һәзим болғидәк тамақлиниш

Майларни вә жаниварлар мейини тамаққа қобул қилишни чәкләш

Гөш, белиқ, сүт һәптисигә 2–3 қетим йейиш

Көктат, йәл-йемишларни пат-пат

Шовилар вә ботқилар баричә пат-пат йейиш

Пайдилиқ тамақлиниш – адәмниң жиниси, йеши, әмгәк түри вә өзгә факторлар инавәткә елинған һалда, физиологиялик турғидин толуқ тамақ қобул қилиш.

Пайдилиқ тамақлиниш асаслириға һәзим болғидәк, таамни аз мөлчәрдә қобул қилиш, таам тизиминиң һәрхиллиғи, биологиялик қувәтликлиги ятиду.

Дурус, пайдилиқ тамақлиниш үчүн озуқ-түлүк вә вақитни утуқлуқ пайдилиниш үчүн алдин-ала таамлар тизимини түзивалған дурус.

Бу таамниң пайдилиқ тәркивини түрләндүрүшкә вә дуруслашқа ярдәм қилиду.

Таам тизими – әтигәнлик аш, нашта, чүшки вә кәчки ашқа беғишланған таамлар вә уссулуқлар тизими.

Тизимниң – таамниң баричә һәрхиллиғи вә йеник сиңимлиғи мувапиқлашқан дәстихан селиш: чүшки аш, кәчки вә әтигәнлик аш, ичидә бирму таам қайтиланмаслиғи керәк, қувәтлик таамлар йеник таамлар билән арилаштурулуп туруши керәк.

Тизим түзүш пәйтидә адәмләрниң яш алаһидиликлири (балилар таами), саламәтлик әһвали (бемарлар таами), әмгәк түри, климатлиқ әһваллар, жил мәзгили вә башқилар инавәткә елиниду.

Таам тизиминиң бирнәччә түри болиду:

1. Чүшлүк таам тизими.
2. Бир күнлүк рацион тизими.
3. Бириккән чүшки таам тизими.
4. Кәчки таам тизими.
5. Тәйяр таамлар тизими.
6. Банкет тааминиң тизими.

Тизим
Мәзір
Меню
Menu

Таам тизимини түзгәндә, үч қетим тамақланғанда:

1. Әтигәнлик тамақниң қувити тәхминән 700–800 ккал. Мөлчәри – 600–775 грамм болуши керәк.
2. Чушлүк тамақниң қувити – 1100–1380 ккал. Мөлчәри – 1100–1300 грамм болуши керәк.
3. Кәчки тамақ қувити – 500–600 ккал. Мөлчәри – 550–600 грамм болуши керәк.

Әтигәнлик тамаққа сүт билән тәйярланған ботқа яки башқиму сүт мәһсулатлирини пайдиланған дурус; чүшлүк аш, мумкинлигичә хам сәй, биринчи таам (һәрқандақ коча (суп)), иккинчигә (гарнир билән гөш вә белиқ) вә үчинчи таамдин (ширин, компот яки уссулуқ су) тәркип тепиш керәк; күнигә бирнәччә йәл-йемиш йегән дурус.

Һәрбир хәлиқниң өз иштияқи вә алаһидә қәдир тутудиған таамлири бар. Мәсилән, англиялиқлар сулу ярмиси, чала пиширилгән тухум вә йеңи дәмләнгән қоюқ чай тәйярлайду. Американлиқ көпирәк әтигәнлик ашқа апельсин ширнисини ичиду, көмүқонақ ақбалдиғи яки мюсли, тостерлар, яңақ мейи қошулған бутерброд йәйду. Әнъәнилик француз әтигәнлик таами – круассан вә сүт қошулған кофе.

Әң пайдилиқ әтигәнлик таам – англияликларниң, әң тези – американлиқларниң, әң тәмлиги – французларниң болуп санилиду.

Тизимда таамларниң бәлгүлүк бир рети сақлиниду:

1. Соғ таамлар билән капетәрләр (закуски) – белиқлар, көктатлар, гөш.
2. Иссиқ беситқилар – белиқлар, гөш, көктатлар.
3. Кочилар: сүзүк, қошма, салқин, татлиқ.
4. Белиқ вә гөштин тәйярланған иссиқ таамлар.
5. Қуш гөшидин тәйярланған таамлар.
6. Көктат, ярмилардин, почақтин, макарон вә ун мәһсулатлиридин тәйярланған таамлар.
7. Татлиқ таамлар, йәл-йемишлар.
8. Иссиқ вә салқин уссулуқлар.
9. Ундин тәйярланған вә кондитер мәһсулатлири.

Адәм әзасиға витаминлар вә қувәтниң тәвликтә һаҗәтлиги

Истималчилар	Белок, г		Майлар, г		Көмүр кислоталари, г	Қувити, ккал
	Барлиғи	Малниң	Барлиғи	Өсүмлүкниң		
Балилар (11–13 яш)	96	58	96	15	300	2860
Өсмүр оғул балилар (14–17 яш)	106	64	106	20	423	3160
Өсмүр қиз балилар (14–17 яш)	93	56	93	20	366	2760
Әрләр	113	68	106	32	451	3300
Аяллар	96	58	90	27	383	2800

1. Қошумчә әхбаратни қоллинип, «Дунияниң түрлүк әллиридики әтигәнлик / чүшки / кәчки таам тизими» мавзусида (таллаш бойичә) компьютерлик қоюлум тәйярлаш. Униң пайдиси билән алаһидиликлирини ениқлаш.

2. Өзләштүргән билимиңлар асасида таам тизимини қуруш.

Бәзи бир озуқ-түлүк вә таамларниң энергетикилиқ пайдиси

Озуқ-түлүк, таамниң нами	Салмиғи, г	Қувәтлиги, ккал	Озуқ-түлүк, таамниң нами	Салмиғи, г	Қувәтлиги, ккал
Боғусақ	50	125	Пиширилгән сийир гөши	90	134
Буғдай нени	50	123	Пиширилгән ат гөши	100	162
Май	20	76	Һоға пиширилгән сийир гөшидин тәйярланған котлет	100	168
Тухум	1 данә	133	Қеза	100	170
Сүт вә қәнт қошулған чай	200	120	Суға пиширилип, май қошулған яңию	250	280
Сүт вә қәнт қошулған кофе	200	139	Көк почақ	100	40
Сыр	50	104	Қазақчә гөш	200	520
Сүт вә қәнт қошулған какао	200	218	Саңза	50	130
Ат гөшидин тәйярланған чужуқ	50	110	Грек яңиғи	100	565
Арпа ботқиси	200	102	Музшекәр (пломбир)	100	226
Сүткә пиширилип, май қошулған геркулес ботқиси	200	200	Сүтлүк шоколад	50	307
Қетиқ	200	100	Печенье	100	298
Сүзмә	100	174	Тәрхәмәк	100	11
Сүт	180	111	Өсүмлүк мейи қошулған тәрхәмәк, капуста хам сейи	155	100
Көжә	180	110	Өрүк қеқи	50	40
Шорпа	200	260	Алма, нәшпүт	100	42
			Апельсин	100	24
Чөп аш	300	250	Йемиш ширниси	200	90
Қаймақ 20 % майлиқ	50	104	Қимиз	100	72
Тил (ирә қара мал)	100	176	Шубат	100	88
Аччиқ шорпа	400	870	Қордақ	440	895
Манта	350	670	Лимон вә қәнт қошулған чай	200	60
Гречка ботқиси	200	329	Гүрүч ботқиси	200	323

1. Кәштини пайдилинип, өзәңларниң тәвликлик тамақлиниш рационлириңларни бәлгүләңлар.

Тәвликлик тамақлиниш тизими

Таам қобул қилиш	Таам нами	Салмиғи, г	Қувити
Әтигәнлик таам			
Чүшки таам			
Арилиқ таами			
Кәчки таам			
Барлиғи:			

2. Әмгәклириңларни бир-бириңлар билән алмаштуруп, пайдилиқ вә зиян таамларни ениқлаңлар, тамақлиниш вақтиға нәзәр ағдуруңлар.

3. Тамақлинишлар арисидики үзүлүш 4–4,5 сааттин ашмаслиғини, әң қисқа үзүлүш 3 сааттин кам болмаслиғини, кәчки тамақ билән ухлаш вақтиниң ариси 2 сааттин кам болмаслиғини инавәткә елип, өзәңларға қолайлиқ вақитни ениқлаңлар. Мәлуматларни кәштигә йезиңлар.

Тамақлиниш вақитлири

Тамақлиниш вақти	Өз талғамиңларға мувапиқ вақит	Тәвсийә қилинидиған вақит
Әтигәнлик тамақ		7.30–8.00
Чүшки тамақ		12.30–13.30
Арилиқ тамиғи		15.30–16.30
Кәчки тамақ		18.30–19.30

Чипсиларни мәйрәмханида ишләйдиған Джордж Крам туюқсиз ойлап тапқан. Бир күни мәйрәмханиға кәлгүчи «фри яңию» наһайити қелин тоғралған, дәп ризә қилиду. Крам чеқишип яңиюни наһайити инчикә тоғрап қоруп, херидарға сунди. Таам алаһидә тәмлик болиду. Чипсилар алаһидә тәмлик болғини билән, униң тәркивидә витаминлар билән минераллар тамамән йоқ.

Чипсилар тәркивидики майлар ағриқ пәйда қилиши мүмкин. Чипсилар билән әзаға киридиған чәксиз мөлчәрдики тузлар сүйәкниң бир қелипта риважлинишиға тосалғулуқ қилиду, қан айлинишини бузиду вә ишшип кетип, жүрәк ағриғиға елип келиду. Чипсиларға һәр түрлүк тәм киргүзүдиғанлар аллергия бериши мүмкин.

1. Таам қандақ қувәт беридиған нәрсиләрдин туриду? Улар организмда қандақ роль ойнайду?
2. Пайдилиқ тамақлиниш дегәнни қандақ чүшинисиләр?
3. Таам тизимини түзгәндә немигә диққәт бөлүш керәк?
4. Калориялиқ (қувәтлик) дегинимиз немә?

§ 21. АШХАНИНИҢ ЖАБДУҚЛИНИШИ. ТААМ ТӘЙЯРЛАШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ҚУРАЛ-ҮСКҮНИЛӘР, ӘСВАПЛАР БИЛӘН ҚАЧА-ҚОМУЧЛАР

1. Сүрәтләрни қараштуруш. Ашхана жабдуқлириниң критериясини түзүш. Ашханиға һажәтлик барлиқ қурал-үскүниләр, қача-қомучлар барму?
2. Ашхана жабдуқлири билән қурал-үскүниләрни орунлаштурушта бехәтәрлик техникиси сақланғанму?

Қача-қомуч
Ыдыс
Посуда
Dishes

Ашхана – өйдики әң муһим, көп вақтимизни өткүзүдиған бөлмиләрниң бири. Шуңлашқа бу бөлмә қолайлиқ вә ишләшкә лайиқ болуши керәк. Қолайлиқ жабдуқланған, әплик ашхана күндиликтә ишлигәндә һарғузмайду, тәйярланған таамниң сапаси қача-қомучларғиму бағлинишлиқтур.

Тамақ тәйярлаш үчүн төвәндики ашхана қача-қомучлири һажәт:
- шорпа, коча тәйярлашқа беғишланған, түрлүк көләмдики 4–5 кора;
- гөш, белиқ, яңию, омлет, қуймақ қуюшқа, көктатларни қорушқа беғишланған түрлүк көләмдики тапилар. Озуқ-түлүкниң һәр түригә беғишланған: чоюн, сирлиқ, тефлонлуқ тапилар һажәт;
- көктат, гөш дүмләйдиған қазан;
- пиширимларға беғишланған түрлүк көләмдики қелиплар.

Ашхана қача-қомучлири

Ашханида таам тәйярлайдиған қача-қомучлардин башқа ашхана мәхсус қача-қомучлири: таам, чай, кофе сервизлири болуш керәк. Таам сервизиға чоңқур, япилақ, татлиқ-турум вә торт хончилири, түрлүк көләмдики тавақлар, шорпа, туз вә башқиму тәм киргүзгүчиләргә беғишланған керәк-ярақлар, пичақ, санчиғуч (вилка), қошуқлар һажәт. Чай сервизи жиғиндисиға чай дәмләш чәйниги, сүтқуйғуч, қәнтсалғуч, хончилири бар пиялилар вә кружкилар жиғиндиси кириду.

Сервизларни кондитерлик мәһсулатларға вазилар, севәтләр, десерт хончилири вә башқилар билән толуқтурушқа болиду.

Ашхана сервизи

Чай сервизи

Кофе сервизи

Ашхана қураллири

Ашханида һаҗәтлик ашхана қурал-үскүнилирини: көктат тазилиғуч, пәлкүч, бәлиш алидиғанға беғишланған кәпкүр, дөшә, қайча, яғач болқа вә башқилар.

Заманивий ашханида түрлүк-түмән турмуш техникиси: микродолқунлуқ пәш, һо билән пиширгүч, блендер, электрчайник, кофе угатқуч, ашхана комбайниси, электрлиқ гриль, кофе қайнатқуч яки кофемашина, қоруш қачиси, ширнә сиққуч вә башқилар болуши керәк.

1. Өйүңлардики ашханиниң сүритини селиңлар. Униңда немини өзгәрткән болар едиңлар, немишкә?

2. Таам тәйярлашқа беғишланған ашхана қача-қомучлири, әсваплири билән қурулмилирини пайдилиниш коллажини қуруңлар.

1. Ашханиниң орунлайдиған хизмити қандақ?
2. Ашханида қандақ җиһаз билән җабдуқ шәртлик түрдә болуш керәк?
3. Ашханида җиһаз билән җабдуқларни орунлаштурушта немини асасқа алған дурус?
4. Қача-қомуч түрлирини атаңлар.

§ 22. ТААМ ТӘЙЯРЛАШҚА БЕҒИШЛАНҒАН ҚУРАЛ-ҮСКҮНИЛӘРНИҢ МҮМКИНЧИЛИКЛИРИНИ ТӘТҚИҚ ҚИЛИШ

Тамақ тәйярлашқа беғишланған әсваплар билән қуралларни караштуруңлар. Уларниң қайсиси силәргә тонуш? Улар билән қандақ ишларни әмәлгә ашурушқа болиду?

Тәйярлаш
Әзірлеу
Приготовление
Cooking

Көктат билән йәл-йемишларни тоғраш түрлири

Аддий

бөлүп

тоғрисиға

тәкшиләп

қәләмчә

айландуруп

чәмбәрчә

йерим чәмбәр

тилип

Мурәккәп

нәшпүт охташ

юлтузчә

қирилған

дүгләк

Көктатлар билән йәл-йемишларни тоғраш вақтидики қолни дурус тутуш

Көктат вә йәл-йемишларни тоғрашқа беғишланған қурал-үскүниләр

Көктат йәл-йемишларни тоғрап безәш

Хам сәйләрни вә башқиму таамларни безәш үчүн көктатларни яңақтәк, кәсмә түридики мәхсус оюқчилар арқилиқ чирайлиқ тоғрайду. Помидор билән қизилчидин қизилгүл, тәрхәмәктин – йәлпүгүч, сәвзидин – ай, алтәқирлиқ, юлтузчә фигуриларни ясашқа болиду.

Карвинг – таамларни безәшкә беғишланған көктат вә йәл-йемишларни бәдиий оюш (тоғраш) һүнири. Көктатлар вә йәл-йемишлардин тәйярланған карвинг тәми бойичә таам билән мувапиқ келиши керәк.

Көктатлардин тәйярланған аквариум

Көктатлар билән йәл-йемишлар тоғралмиси

1. Һаҗәтлик қача-қомуч вә қурал-үскүниләрни тәйярлаш.
2. Көктатлар билән йәл-йемишларни таллаш.
3. Дәсләпки қайта ишләш.
4. Таамни тоғраш вә безәш.

Кәштини толтуруш:

Таам	Озуқ-түлүк	Қача	Үскүниләр	Қураллар

Заманивий ашхана әсваплири вә қурал-үскүниләр қандақ хизмәт қилиду?

§ 23. БУТЕРБРОДЛАР ВӘ УССУЛУҚЛАРНИ ТӘЙЯРЛАШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

1. Фотосүрәтләрни қараштуруңлар, бутерброд тәйярлашқа беғишланған асасий озуқ-түлүкләрни ениқлаңлар. Улар адәм саламәтлигигә пайдилиқму?
2. Адәм саламәтлигигә пайдилиқ бутербродлар тәйярлаш үчүн қандақ мәһсуләтлар қоллинилиду, улар адәм үчүн қанчилик һаҗәт?

Бутерброд түрлири

Очуқ

Аддий

Мурәккәп

Йепиқ

Бастурма (канапе)

Озуқ-түлүкләрни пайдилинишқа қарап бутерброд түрлири

- Гөштин
- Белиқтин
- Сүт мәһсулатлиридин
- Татлиқ
- Көктаттин

Тәйярлаш технологиясигә қарап бутерброд түрлири

Соғ

Дәстиханға тартиш алдида тәйярлиниду.

Иссиқ

Алдин-ала тәйярлиниду.

Өзләштүргән билимиңлар асасида, пайдилиқ бутербродлар (очуқ, йепиқ)тәйярлашниң технологиялик картисини түзүш. Бутербродни тәйярлаш вә уни безәшниң өзигә хас идеясини ойлаштуруш вә безәш.

Бутерброд билән биллә иссиқ вә салқин уссулуқлар тартилиду.

Иссиқ уссулуққа чай, кофе, какао ятиду. Уларни суға сүт, қоюқ сүт қошуп тәйярлиғанда уларниң сүпити ашиду. Иссиқ уссулуқлар әтигәнлик вә пешин тамиғида берилиду.

Соғ уссулуқларға минерал сулар вә йәл-йемиш ширнилири вә башқилар ятиду.

Уссулуқ
Сусын
Напиток
Drink

Иссиқ уссулуқлар

Кофе

Какао

Чай

Иссиқ уссулуқларниң сапасиға қоюлидиған тәләпләр

- Уссулуқлар пайдилинар алдида тәйярлиниду.
- Чай қайнатмисини 3–4 сааттин кейин яки әтиси пайдилинишқа болмайду.
- Тәйяр кофени илман тартмайду, у иссиқ яки соғ тартилиши керәк.
- Уссулуқ түри, әгәр чай болса қоңур яки йешил, кофе болса – қоп-қоңур болуши керәк.

Чай – адәмниң қедимидин қоллиниватқан уссулуқлириниң бири. Чайниң пәйда болуши тоғрилиқ түрлүк ривайәтләр бар.

1. Чайниң йопурмақ чүшумини дәсләп путақларниң йопурмақлирини жулуп йегәндин кейин сәгәклишип кәткән мални көргән Хитай чопанлири қоллинишқа башлиған.

2. Б. з. и. 2700 жилқи хитай қолязмилирида чай тоғрилиқ сөз қозғалған. Б. з. и. 1737 ж. Хитай императори бағчисида су қайнатқанда бирнәччә йопурмақ суға чүшиду. Суни ичип көрүп, униң йеқимлиқ дәмигә һәйран қалиду.

3. Япон ривайити мундақ дәйду, диний хизмәтчи өзиниң йепиқ қапақлирини кесип йәргә ташлайду, қапақлири чүшкән йәрдин икки чай ғоли өсүп чиқиду.

Соғ уссулуқлар

Су

Организмдин оғилиқ қалдуқларни чиқириду.

Шохула морси

Иммунитетни мустәһкәмләйду.

Компот

Витаминлардин туриду.

Алма ширниси

Бөрәк билән бәғирға пайдилиқ.

Анар ширниси

Жүрәк билән қан томурлириниң ишини рәткә кәлтүриду.

Ялпуз чейи

Тиничландуриду, баш ағриғини басиду.

Газланған уссулуқлар

Тәркивигә киридиған нәрсиләр (аспартам, лимон кислотаси, натрий бензоати, көмүркислотасиниң гази) адәм әзасиға сәлбий тәсир қилиду.

Соғ уссулуқларни салқинлитип суниду.

Аш сүйи, квас, морс вә фирмилиқ уссулуқлар ағзи йепиқ әйнәк комзәк, ботулка, бокалда берилиду.

Уссулуқни сунғанда уни 2/3 бөлигигичә толтирип, қәғәз ләңгә селинған хончиниң үстигә қоюп бериду. Уссулуққа селиш үчүн музни сәй салидиған қачида бериду.

Тәбиий
Табиғи
Натуральный
Natural

1. Үч чинә тәйярлап, ичигә пакеттики чайни селип, сүрәттә көрситилгәндәк су қуюш.
2. 1–2 минут арилиғида чинидә болуватқан җәриянни байқаш.
3. Чай дәмләштин бурун биз немишкә суни иситимиз?
4. Тәҗрибини нәтиҗиләш үчүн умумий қоюлған соал җававини умумийлаштуруп, өз байқиғанлириңлар билән тонуштуруш.
5. Кәштини пайдилинип, иш дәптәрлириңларға чай дәмләш технологиясини (рети билән) йезивелиш.

1-тәҗрибә

Чинигә соғ су қуюш.

2-тәҗрибә

Чинигә бөлмә температурисидики суни қуюш.

3-тәҗрибә

Чинигә иссиқ су қуюш.

Чай дәмләшниң технологиялик картиси

Озуқ-түлүк нами	Озуқ-түлүк мөлчәри	Тәйярлаш рети	Қача-қомуч вә керәк-ярақлар
Чай			
Су			
Қоюқ сүт			

Чай дәмлигәндә керамикилиқ чәйнәкни пайдиланған дурус, сәвәви униң иссиқ өткүзгүчлиги аз.

Чай дәмләштин илгири чәйнәкни қайнақ су билән чайқаш керәк, андин қуруқ чайни керәк мөлчәрдә селип, чәйнәкниң 1/3 көләмигә қайниған су қуюлиду. Ағзини йепип, мәхсус чәйнәк қалпиғи астида 5–8 минут дәмлиниду, андин үстигә чәйнәк толғичә су қуюшқа болиду. Чайни чинигә толдуруп қуймас керәк, көп қуюлған чай совуп кетиду вә меһманға болған һөрмәтсизлик болиду.

Язда чайни қәнтсиз яки қәнт билән, лимон тилими билән 8–10 °С қичә музлитип беришкә болиду.

1. Пайдилиқ бутербродлар тәйярлашқа беғишланған қандақ ингредиентларни есиңларда сақлидиңлар?
2. Қандақ бутербродларниң пайдиси аз, немишкә?
3. Қандақ бутербродларни дәстиханға қоюш алдида тәйярлаш керәк?
4. Немишкә газланған уссулуқларни пайдилиниш зиян?
5. Тәбиий ширниләр билән уссулуқларни пайдилинишниң дуруслиғи тоғрилиқ хуласә чиқириңлар.

§ 24. КӨКТАТЛАР БИЛӘН ЙӘЛ-ЙЕМИШЛАРДИН СӘЙ ТӘЙЯРЛАШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Йеңи чиққан көктат вә йәл-йемишлардин сәй тәйярлаш

Көктатниң бир түридин

Бирнәччә көктатни арилаштуруп

Йәл-йемишдин

Пиширилгән көктатлардин тәйярланған сәйләр

Консервланған көктатларни қошуп тәйярланған

Гөш мәһсулатлирини қошуп тәйярлиған

Белиқ вә деңиз мәһсулатлирини қошуп тәйярлиған

1. Көктатлардин тәйярланған сәйләрниң тәснифлинишини қараштуруңлар.
2. Сәй тәйярлаш үчүн қандақ озуқ-түлүк ишлитишкә болиду?
3. Йеңи чиққан көктатлардин қандақ сәйләрни тәйярлашқа болиду?
4. Сәйләрни тәйярлаш җәриянида асасий вә қошумчә озуқ-түлүкләрни атаңлар.
5. Сәйләрни тәйярлаш үчүн қандақ қурал-үскүниләр һаҗәт?
6. Көктатлар билән йәл-йемишларни немишкә күндә истимал қилиш керәк?

Дәсләпки сәйләрни римлиқлар ойлап тапқан. Чоң тойларда бал, туз вә сиркә билән тузланған, чөпләрдин вә көктатлардин тәйярланған таамларни сунуш адәткә айланған salato яки salata «тузланған таам» дегән мәна аңлатқан. Адәттә сәй бал вә сиркә қошулған зәйтүн мейи билән тузланған латук, эндивий, пияз ғоллиридин тәйярланған вә гөш таамлириға қошуп берилгән.

БТ Әмәлий иш орунлаңлар, бехәтәрлик қаидилирини әскә чүширип, униңға риайә қилиш керәк.

1. Сәй тәйярлаш рецепти билән технологиялик ретини үгиниш.
2. Өзәңларниң сәй тәйярлаш рецептиңлар билән, униң технологиялик картисини қуруш.
3. Һаҗәт қача-қомуч вә қурал-үскүниләрни тәйярлаш.
4. Көктат, йәл-йемишларни таллаш. Әгәр сәй тәркивигә пиширилгән озуқ-түлүкләр керәк болса, уларни совутуш үчүн алдин-ала пиширип қоюш. Андин кейин хам озуқ-түлүкләр жуюлиду, тазилиниду, тоғрилиду. Озуқ-түлүкниң бир бөлиги сәйни безәш үчүн тәйярлиниду.
5. Сәйни рецепт бойичә тәйярлаш.
6. Таамни сәй салидиған қачиға селип, көктат тоғрайдиған мәхсус қуралларни пайдилинип безәш вә дәстиханға қоюш.
7. Тәйяр таамниң тәмини көрүш.

Йәл-йемиш сейини тәйярлашниң технологиялик җәрияни

Йеңи йемишлар
- Жуюш
- Уруқлирини еливетиш
- Тәкшиләп тоғраш

Консервиланған йемишлар
- Шәрбәтни қуюп елиш
- Тәкшиләп тоғраш

Яңақлар
- Таллаш
- Жуюш
- Қурутуш

Тузлуқ

Арилаштуруш
- Туз қошуш
- Арилаштуруш
- Чирайлиқ қачиға селип бериш

Сәй
Салат
Салат
Salad

Йәл-йемиш сәйлириниң сапасиға қоюлидиған тәләпләр

Ташқи түри: йәл-йемишлар шәклини сақлайду; сәй бир хил бөлүнгән.

Тәми: татлиқ, йәл-йемишниң тәмигә хас.

Консистенцияси: йәл-йемишниң түригә мувапиқ.

Рәңги вә пуриғи: таамға қошулған озуқ-түлүкләргә тән.

Витаминлиқ сәй тәйярлашниң технологиялик җәрияни

Чиңсәй → Сәвзә → Помидор

Тәрхәмәк

Алма

Қәнт, туз → Лимон ширниси

Қаймақ

Қайта ишләш
- Тоғраш
- Арилаштуруш
- Туз қошуш
- Сәйгә салат гиялирини селиш
- Безәш

Көк почақ

1. Сәй тәйярлаш җәриянида қоллинилған тоғраш усуллирини атаңлар.
2. Әмәлий иш пәйтидә қандақ қуралларни қолландиңлар?
3. Мәзкүр әсваплар вә қурал-үскүниләр билән бехәтәрлик қаидилирини атаңлар.
4. Сәй тәйярлаш үчүн көктатни тоғрашниң қандақ түрини таллидиңлар?

ӨЙ МӘДӘНИЙИТИ

§ 25. ШӘХСИЙ ГИГИЕНА. ӨЗИГӘ ӨЗИ КҮТҮМ ҚИЛИШ

1. Нәрсиләрни қараштуруңлар. Уларниң немә үчүн кәрәклигини ейтип бериңлар?
2. Қандақ нәрсиләр билән әң йеқин достуңлар билөнму бөлүшүшкә болмайду?

Шәхсий гигиена
Жеке бас гигиенасы
Личная гигиена
Personal hygiene

Чач билән теригә күтүм қилиш шәхсий гигиена қаидисини түзүш. А3 / А2 форматтики сүрәтләрниң элементлири бар концепциялик карта түридики қаидиләрни синипқа тонуштуруш.

Шәхсий гигиена вә тән-сақлиқ

- Күн тәртиви
- Тазилиқ – саламәтлик капалити
  - Терини күтүш
  - Чачни күтүш
  - Ағиз бошлуғиниң гигиениси
  - Дурус тамақлиниш
- Әмгәк, саламәтлик, спортни арилаштуруш

Шәхсий гигиена

Турушлуқ өй гигиениси

Терә гигиениси

Тамақлиниш гигиениси

Су гигиениси

Кийим гигиениси

Көз (көрүш) гигиениси

Чач гигиениси

Аяқ кийим гигиениси

Орун-көрпә гигиениси

Тазилиқ вә шәхсий гигиена – адәмниң өмүр бойи ажримас шериклири.

Қизларниң шәхсий гигиениси әқлий вә җисманий әмгәкниң дурус новәтлишишидин, тән-тәрбийә билән шуғуллинишидин, системилиқ түрдә дурус тамақлиништин, уйқидин, шундақла тән, ички кийим, кийим кийиш вә турушлуқ өй тазилиғидин туриду.

Һәрбир адәм шәхсий гигиена қаидилирини билиши керәк, сәвәви униңға қаттиқ риайә қилиш тән сақлиқни мустәһкәмләшкә, әқлий вә җисманий әмгәккә қабилийитини ашурушқа тәсир қилиду, һәрқандақ ишта жуқури пәллиләргә йетишниң капалити болиду.

Әстә сақлаңлар:

1. Күндә жуюниңлар, душқа чүшүңлар. Төниңиз кирлишип кәтсә, теридики ушшақ төшүкләр йепилип қелип, тениңиз «дәм алалмайду».

2. Чачни кәштә бойичә – һәптисигә 1 қетим әмәс, кирлишигә қарап жуюңлар.

3. Чишларни бежирим сақлаш үчүн, чишларни пат-пат тазилап туруш керәк.

4. Қоллириңларни яхши күтүңлар. Тиймиғиңлар таза вә елинған болуши керәк. Тамақ ичәр алдида, тәрәтханиға кирип чиққандин кейин, таладин киргәндә, өй җаниварлири билән ойниғандин кейин қоллириңларни яхши жуюңлар.

1. Шәхсий гигиениға немә кириду?
2. Теригә қандақ күтүм керәк?
3. Тамақлиниш гигиениси тоғрилиқ етип бериңлар.
4. Кийим, турушлуқ өй гигиениси тоғрилиқ немә билисиләр?

§ 26. ӨСҮМЛҮК ӨСТҮРҮШ ЕГИЛИГИНИҢ АСАСИЙ ЙӨНИЛИШЛИРИ

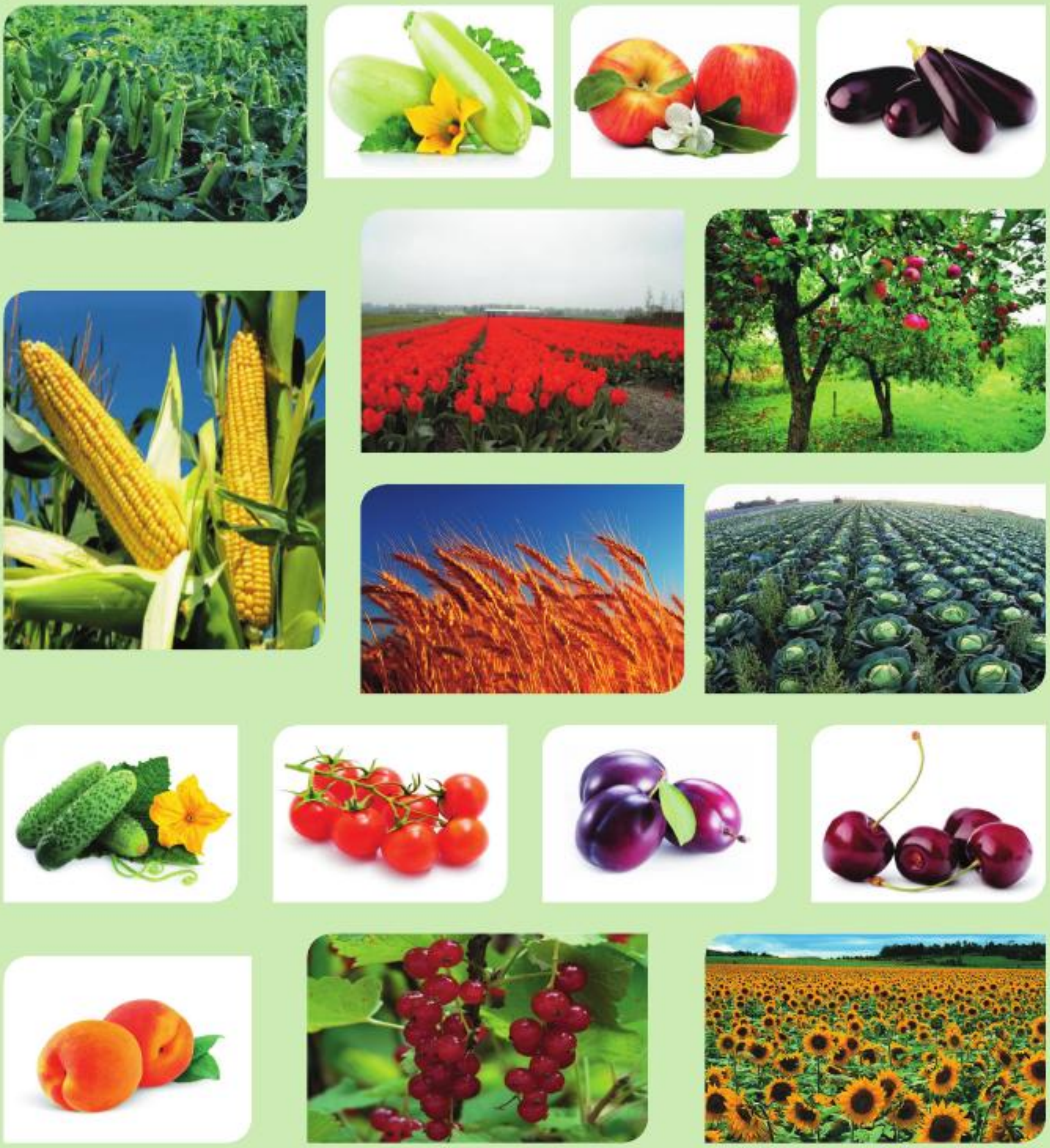

1. Сүрәтләрни қараштуруңлар, уларни топларға бөлүңлар. Өз қарарлириңларни асаслаңлар.
2. Адәм өсүмлүкләрдин қандақ пайдилиниду?

Өсүмлүк өстүрүш егилиги
Өсімдік шаруашылығы
Растениеводство
Plant growing

Өсүмлүк өстүрүш егилиги – өсүмлүкләрни озуқ-түлүк мәнбәси сүпитидә қоллиниш үчүн, озуқ вә безәш мәхситидә, шундақла ишләп-чиқиришқа беғишланған хам әшия сүпитидә күтүп, өстүрүш.

Өсүмлүк өстүрүш егилигиниң асасий йөнилишлири: етизлиқ егилиги, көктатчилиқ егилиги, йәл-йемиш егилиги, бағвәнчилик егилиги вә гүл өстүрүш егилиги.

Көктатчилиқ егилиги – асасий мәхсәт көктат вә от-яшларни өстүрүш, йетилдүрүш болуп санилиду. Өсүмлүк өстүрүш егилигиниң бир саһаси.

Йәл-йемиш егилиги – йеза егилигиниң бир саһаси, мәхсити, йейишкә ярамлиқ йәл-йемишларни пәрвиш қилиш.

Бағвәнчилик егилиги – өсүмлүк өстүрүш егилигиниң көпжиллиқ йәл-йемишларни, безәш өсүмлүклирини (безәш бағлирини өстүрүш) өстүрүш билән шуғуллинидиған саһаси.

Гүл өстүрүш егилиги – кесип елиш, бағлаш, бағ, истираһәт бағлирида олтарғузуш, бөлмини безәшкә беғишланған өсүмлүкләрни өстүрүш билән айлинидиған саһа.

1. Сүрәтләрни караштуруңлар. Әтрапни гүлләндүрүш өсүмлүкләрни пәрвиш қилиш үчүн қандақ шараит керәк?
2. Йоруқ қанчилик көп болса, мәһсулатму шунчә болидиғини растму?
3. Уни күтүп, пәрвиш қилишқа һаҗәт шараитларниң бири (йоруқлуқ, су, иссиқлиқ, минерал озуқлар, топа) болмиса немә болиду?
4. Өсүмлүк ойдикидәк өсүши үчүн қандақ шараитлар керәк болиду?
5. Аталған һәрбир шәртниң өсүмлүк үчүн һаҗәт екәнлигини дәлилләңлар.

1. Өсүмлүк өстүрүш егилигида қандақ мутәхәсисләр ишләйду? Бир кәсипни таллап елип, шу тоғрилиқ сөзләп бериңлар.
2. Қайси әлниң климатлиқ шараити йәл-йемиш вә көктат мәһсулатлирини пәрвиш қилишқа қолайлиқ? Немишкә?

1. Өсүмлүк егилиги дегинимиз немә?
2. Өсүмлүк егилигиниң асасий вәзиписи қандақ?
3. Өсүмлүк егилигиниң асасий йөнилишлирини вә уларниң алаһидиликлирини атаңлар.

§ 27. ӨСҮМЛҮК ӨСТҮРҮШ ЕГИЛИГИДИКИ ӘТИЯЗДИКИ ИШЛАР

Баһар – бағвәнләрниң иши қайниған мәвсуми. Өсүмлүк пәрвиши, бағчә шараити вә келәчәктә елинидиған мәһсулат әтиязлиқ ишларниң қанчилик вақтида вә дурус орунлинишиға бағлиқ болиду.

Дәрәқләрни һақлаш

Дәрәқләрниң қепиниң күндә көйишидин, қурут-қоңғуз вә ағриқлардин қорғаш үчүн әтияз келиши биләнла уларниң ғоллирини һақлаш. Һақлаш ишлирини пәқәт һава райи қурғақ вақтидила орунлаш керәк. Қепи силиқ дәрәқләрни һақлашқа болмайду.

Йәрни қайта ишләш

Топини юмшитиш. Топа юмшиғандин кейин дәрәқниң чөрисини юмшитип, азотлуқ оғутларни чечиш керәк.

Юмшитилған топа – юмшақ вә чечилип туриду, шуңлашқа өсүмлүк томури қувәтлинип, чапсан өсүшкә башлайду.

Йәрни қезип, етизларни тәйярлаш. Қезиш җәриянида кона йилтизларни елип ташлаш керәк.

Мәйдачани тазилаш

Барлиқ етизлиқлар билән гүлзарлиқлардин қишта жиғилған әхләтләрни, чүшкән йопурмақларни, өткән жилқи чөпни тирна билән жиғиш.

Оғут төкүш, қувәтләндүрүш

Көктат, гүлләрниң уруғини чечишқа тәйярлаш, көпжиллиқ өсүмлүкләрни қайтидин олтарғузуш. Топини қайта ишләш

Путақларни қирқиш

Барлиқ қуруп кәткән, зәхимләнгән путақларни қирқиш. Путақларни һәридәп, зәхимләнгән йәрлирини кесип, тазилаш. Кәскән йерини вә башқиму зәхимләнгән йәрлирини майлап қоюш.

Йәргә көктатларниң, гүлләрниң (һава райиға қарап) уруқлирини териш

Һарам чөпләр билән зиянкәш қурут-қоңғузларни йоқитиш бойичә иш-чарә өткүзүш.

Етизлиқларға көктат, гүлләрниң көчәтлирини олтарғузуш

Топа
Топырақ
Почва
Soil

Безәш вә йәл-йемиш дәрәқлириниң училирини қелиплаштуруш

Мәктәп әтрапидики мәйданчиларда олтарғузулған өсүмлүкләрни суғириш, топа йөләш, қувәтләндүрүш

1. Мәктәп әтрапидики көчәт тикишкә беғишланған йәрләрни тәтқиқ қилиш.
2. Күн чүшидиған вә көләңкә тәрәплирини ениқлаш.
3. Гүл вә безәш өсүмлүклирини тикиш орунлирини ениқлаш. Қандақ өсүмлүкләрни (көктатларни) көләңкә тәрәпкә, қайсисини күн чүшидиған тәрәпкә олтарғузуш керәклигини ениқлаш.
4. Әтияздики ишларни орунлаш үчүн силәргә қандақ материаллар вә әсваплар керәк болидиғанлиғини бәлгүләш.
5. Әмәлгә ашурилидиған ишлар, материаллар билән әсвапларни қоллиниш бабида бехәтәрлик техникиси қаидилиригә риайә қилиш.

Мәктәп йенидики мәйдан режиси

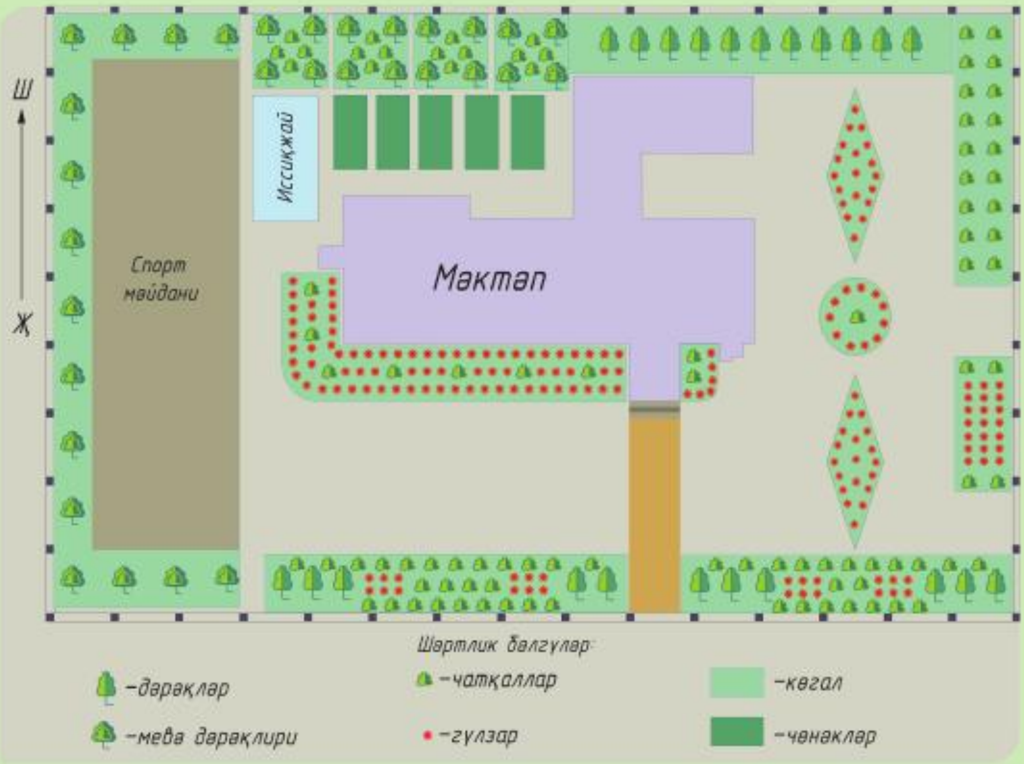

1. Әтиязда өсүмлүк өстүрүш егилигидә қандақ ишләр әмәлгә ашурулиду?
2. Топини егиликкә тәйярлаш үчүн қандақ ишлар әмәлгә ашурулиду?
3. Йәрни уруқ теришкә қандақ тәйярлайду?

САНИТАРЛИҚ-ГИГИЕНИЛИҚ ТӘЛӘПЛӘР

1. Ишни башлаштин илгири қолни совун билән яхшилап жуюш керәк.
2. Йоруқ сол тәрәптин яки алдидин чүшүш керәк.
3. Қолайлиқ болуш үчүн ишләшкә беғишланған барлиқ әсваплар вә қурал-үскүниләрни түз вә таза йәргә қоюш керәк.
4. Ишлигән вақитта саламәтликни сақлаш үчүн дәм елип, көзгә, қолға вә мүригә беғишланған һәрикәтләрни орунлиған пайдилиқ.

БЕХӘТӘРЛИК ТЕХНИКИСИ ҚАИДИЛИРИ

• ***Умумий***

1. Дәрискә қоңғурақ челиништин бәш минут илгири келиш.
2. Мәхсус кийим кийип, яғлиқ теңиш.
3. Қоллиниш қаидилирини билмәйдиған қуралларни қолланмас керәк.
4. Бузулған яки өткүр әмәс қуралларни қолланмаслиқ керәк.
5. Ишлигәндә әсвапни муәллим көрсәткәндәк тутуш.
6. Иш пүткәндә қурал-үскүниләрни мәхсус орунға қоюш.
7. Қурал-үскүниләрни муәллим көрсәткәндәк рәт рети билән орунлаштуруш.
8. Иш орунлириңларни таза вә жиғип тутуш.
9. Иш ахирида иш орниңларни жиғиштуруш.
10. Тәнәпустә кабинеттин чиқиш керәк.

• ***Ашпәзлик ишларни орунлаш жәриянида***

ишни башлаш алдида:

1. Ашхана қурал-үскүниләрни тәкшүрүш.
2. Эмальлиқ қачиларниң бежиримлиғини, сири вә дәз чиқип кәтмигәнлигини тәкшүрүш.
3. Һо вә пурақ тартқучни қошуш.

ишләш пәйтидә:

1. Ашхана электр плитисини токқа қошмастин бурун йәргә туюқланған (заземление) вә корпусиниң зәхимсиз екәнлигигигә көз йәткүзүп, диэлектрлик палазчиға туруш. Үстәл үстигә қоюлидиған электр плитисини токқа қошмастин бурун токқа қошуш вә айришниң зәхимсиз екәнлигини тәкшүрүш, плитини отқа төзүмлүк жайға орнитиш. Очуқ спиральлиқ электр плитини қолланмаслиқ керәк.
2. Тамақ тәйярлаш үчүн пәқәт сирлиқ қачини қоллиниш.
3. Көктатларни тазилиғанда авайлаш керәк. Яңиюни чишлири бар пичақ билән тазилаш.
4. Нанни, гастрономиялик мәһсулатларни, көктатларни вә өзгә мәһсулатларни тоғрашниң дурус усуллирини сақлиған һалда, яхши иштиклитилгән пичақ билән дөшидә тоғраш керәк; сол қолниң бармақлири пүкүлгән вә пичақ йүзидин нерарақ болуш керәк. Хам вә пиширилгән көктатларни, гөш, белиқ, нанни вә башқиларни алаһидә дөшиләрдә тоғраш керәк.
5. Гөштартқучни ишләткәндә гөш вә башқа озук-түлүкләрни қол билән иштәрмәй, мәхсус таяқчә билән иштириш керәк.
6. Көктатларни теркидин чиқарғанда, уларни мәккәм тутуп, бехәтәрликни сақлаңлар.
7. Пичақ вә ариларни бир-бириңларға сепи тәрипи билән бериңлар.
8. Вақитлиқ сақлайдиған тамақ қалдуқлирини ағзи йепилидиған мәхсус қачида сақлаңлар
9. Тамақни пишәргәндә, қачидин тешип кәтмәслиги үчүн тувақларни ашхана пәлийи билән тутуп, өзәңлардин нери каритип ечиңлар.

ишни түгәткәндә:

1. Электр плитисини толуқ токтин ажритип, өчириш.

2. Иш үстилини, қача-қомуч вә қурал-үскүниләрни диққәт қилип жуюш.

3. Әхләт вә қалдуқларни мәхсус орунға ташлаш.

4. Мәхсус кийимләрни йешиш, һава шориғучни өчирип, қоллириңларни пакиз жуюш.

• Рәхтни ишләткәндә

иш вақтида:

1. Жиңниләр вә санчиғучларни мәхсус орунда (ястуқчә, мәхсус сандуқчә в. б.) сақлаш, уларни иш орнида қалдурмаслиқ керәк.

2. Дат басқан жиңниләр билән санчиғучларни қолланмаслиқ керәк.

3. Жиңнә билән ишлигәндә оймақни қоллиниш.

4. Рәхт пичимлирини санчиғучларниң ярдими билән пүккәндә, униң учини өзәңларға қаратмаңлар.

5. Қайчиларни мәхсус орунда сақлаш, өткүр учлирини өзәңлардин нери қаритип йепип қоюш, бир-бириңларға сепи тәрипи билән бериш.

6. Тикиш машинисиниң қозғиливатқан бөләклиригә йеқинлимаслиқ.

7. Бармақлириңларни тикиш машинисиниң жиңниси билән жараһәтләнмәслик үчүн униң тапиниға йеқин тутмас керәк.

8. Жипни қайчә билән қийиш.

ишни орунлап болғандин кейин:

1. Электр тикиш машинисини токтин ажритиш.

2. Иш қураллирини түгәлләп, иш орунлириңларни рәткә кәлтүрүш.

3. Мәхсус кийимлириңларни йешип, қоллириңларни пакиз жуюңлар.

• Электр дәзмални пайдилиниш җәриянида

ишни башлаштин илгири:

1. Вилкиниң зәхимсиз екәнлигини вә дәзмалниң электр симлириниң зәхимләнмигәнлигини тәкшүрүш.

2. Дәзмалға беғишланған иссиққа төзүмлүк ток өткүзмәйдиған дәзмал салғуч рәхт билән тахтайниң барлиғини тәкшүрүш.

иш вақтида:

1. Электр дәзмални токқа қуруқ қол билән қошуп, ажритиш.

2. Қисқа вақитлиқ үзүлүшләр пәйтидә электр дәзмални иссиқ өтмәйдиған йәргә қоюш керәк.

3. Дәзмалниң иссиқ тапини электр симлириға тәгмәслигини назарәт қилиш.

4. Қоллириңларни көйдүривалмаслиқ үчүн дәзмалниң иссиқ металл бөләклирини тутмаслиқ вә көп сулимаслиқ керәк.

5. Токқа қошулған дәзмални өз нәзәриңлардин сирт қалдурмаслиқ керәк.

6. Дәзмалниң бир қелипта ишлишини нәзәрдә тутуп, токтин вилкисидин тутуп чиқириш керәк.

ишни тамамлиғандин кейин:

1. Электр дәзмални токтин чиқириш.

2. Иш орнини рәткә кәлтүрүш.

3. Мәхсус кийимни йешип, қолни пакиз жуюш.

• Қайча билән ишләштә

1. Мәхсус орунда яки қайча салидиған қапта сақлаш.

2. Очуқ тәрәплирини ишләватқанларға қаритип қоймаслиқ.

3. Бир-бириңларға йепиқ тәрипи билән бериш.

4. Иштин кейин қайчини мәхсус халтисиға селип қоюш.

• Бағ-бағчә әсваплири билән ишлигәндә

1. Ишни башлимастин илгири әсвапларниң сунуқ әмәслигини тәкшүрүп елиш (кесидиған бөләклири өткүр иштиклитилгән, саплири – мәккәм бәкитилгән болуши керәк).

2. Әсвапларни мәхсәтчан қоллиниш керәк.

3. Йәрни тирнилиғанда өткүр беши билән аяқлириңларни жараһәтләвалмаслиқ үчүн авайлаш керәк.

4. Әсвапларни ташлашқа болмайду, бир-бириңларға қолдин-қолға бериш керәк.

5. Тирна билән ишләватқан адәмниң йенида (арқисида) турмас керәк.

6. Қолларниң жараһәтләнмәслиги үчүн иш пәләйлирини кийиш керәк.

7. Гүжәк, тирна, ариларни тошуғанда өткүр бешиға қапчуқ кийгүзүш керәк.

• Қол билән орунлинидиған ишлар вақтида

ишни башлаштин илгири:

1. Жиңнә салғучтики жиңниләр билән санчиғучларни санап тәкшүрүш керәк.

2. Қурал-үскүниләр билән әсвапларни мәхсус орунлириға қоюш керәк.

иш вақтида:

1. Диққәтчан болуш керәк.

2. Оймақни оң қолниң орта бармиғиға кийиш керәк.

3. Жиңнә билән санчиғучларни жиңнәсалғучқа қадаш.

4. Қайчиниң үзлири йепиқ петичә оң тәрәпкә өзәңдин қариму-қарши қаритип қоюш.

5. Қайчини биригә үзини йепип, сепи билән бериш керәк.

ишни тамамлиғандин кейин:

1. Жиңниләр билән санчиғучларни санап чиқиш. Уларниң сани иш башлиғанда қанчә болса, иш ахирида шунчә болуш керәк.

2. Иш орнини жиғиш.

ЛУҒӘТ

ВИЗУАЛЛИҚ СӘНЪӘТ

Жанр – өз алдиға алаһидә бәлгүлири бар (портрет, натюрморт, пейзаж вә башқилар) әсәр түри.

Жиғинда – қандақту бир нәрсиләрниң системилаштурулған жиғиндиси.

Картина – холст, қәғәз, картонда вә башқиларда бояқ билән селинған майбояқ әсәри.

Композиция – бөләкләрдин тәркип тапқан туташ қурулма.

Контраст – нәрсиләрниң қандақту бир хусусийәтлиригә (өлчәми, шәкли, рәңги, нурлуқ вә көләңкә уйғунлиғиға вә башқа) тамамән әкси айримчилиғи.

Мастихин – пичақ яки палақ шәклидики непиз, оңай егилидиған полат қәләй.

Пастель – май бояқ техникиси; бөдүр қәғәз бетидә бор яки қериндаш билән сүрәт селиш.

Пластика – һәйкәлни юмшақ, егилидиған материаллардин ясаш.

Репродукция – қандақту бир сүрәтни фотосүрәт яки полиграфия ярдими билән йеңилаш.

Сәнъәт (һүнәр) – өз тәсвирлирини мәлум бир материалда (сөз, аваз, таш, металл, бәдән һәрикәтлири арқилиқ вә башқилар) көрситидиған аләмни бәдиий қобул қилиш усули. Сәнъәтниң асасий түрлиригә әдәбият, май бояқ, графика, һәйкәлтараш, мемарчилиқ, безәк-әмәлий сәнъәт, музыка, театр, балет, уссул, кино, цирк, фото һүнири ятиду.

Фрагмент – пүтүнниң бир бөлиги.

Һәйкәлтараш – һәйкәл ясаш.

Эскиз – алдин-ала ясалған үлгә.

Җәвһәр – нуқсансиз әсәр.

БЕЗӘК-ӘМӘЛИЙ СӘНЪӘТ

Декор – безәлдүрүш.

Җипсилашқан кәштә – йеқин, бир-биригә йеқин орунлашқан санчиғуч билән кәштиләш: *икки тәрәплик* – оң вә тәтүр тәрипиниң рәңги бирдәк; *контурлуқ* – сүрәт контури билән оттури толтирилмиған түри қалиду; *бәдиий* – нурлуқ вә көләңкә уйғунлиғи тәсири билән қоштәрәплик кәштә; *гобеленлиқ* – жип өткүзүлгән жиңнини торниң сол тәрәп төвәнки учидин оң тәрипигә чиқирип, оң тәрәп үстиңки тәрипигә санилип орунлинидиған қайтилинидиған санчиғучлар тизмиси.

Ришелье – рәхт чәтлиридики торлуқ кәштә.

ДИЗАЙН ВӘ ТЕХНОЛОГИЯ

Алгоритм – иш-һәрикәт ретини сүпәтләйдиған көрсәтмиләр жиғиндиси.

Қурақ қийиқ – рәхт кесиндилири, парчилири.

Лекало – қәғәз, картон яки металдин ясалған бөләк.

Лупа – ушшақ нәрсиләрни йоғатип көрүшкә беғишланған әйнәк.

Макет – алдин-ала ясалған үлгә яки бир нәрсиниң кичиклитилгән көчүрмиси.

Макетлаш – өз өлчимидә яки һаҗәт масштабта түрлүк материаллардин буюмларниң макетлирини ясаш.

Манекен – кийимни өлчәп көрүшкә яки көрситишкә беғишланған адәм бәдини шәклидики фигура.

Мәвсүмлүк – һава райиға мувапик кийишкә беғишланған кийим.

Мережка – рәхтниң жиплири суғирилған йәрлиридики тор кәштә.

Модуль (оригамида) – умумийниң бир нәрсә ясилидиған бөләклириниң бири.

Мозаика – материали, шәкли билән рәңги бирдәк һәр түрлүк элементлардин тәйярланған нәқиш.

Нуқсан – камчилиқ, бузулуш.

Оригами – қәғәздин түрлүк шәкилләр ясаш қол һүнириниң бир түри.

Оригинал – өз алдиға алаһидилиги бар, қайтиланмайдиған, башқилардин бөләкчә.

Пичим – сизма яки көчәрмә асасида қәғәздин қийилған кийим бөләклири.

Пропорция – бәдиий әсәрләр яки мемарчилиқ қурулушлириниң барлиқ бөләклириниң мувапиқлиғи, уларниң бир-биригә дәл келиши вә туташлиғи.

Рәхт фактуриси – рәхтниң вә униң оң тәрипиниң қурулуш тәсвири.

Рәңсиз – сидам рәң.

Силуэт – сүрити селинған яки қайча билән қәғәздин қийип елинған вә бир бояқ – очуқ рәңгә қара рәң билән боялған нәрсиниң контурлуқ сүрити.

Тәснифлиниши – қандақту бир нәрсә, буюмларни вә башқа охшашлиғи яки айримчилиғиға қарап түрләргә бөлүш.

Фиксация (бәкитмә) – бир нәрсини бәлгүлүк бир қелипта бәкитиш.

Шаблон – қийилма үлгә, қандақту бир буюм тәйярлинидиған үлгә.

ТАМАҚЛИНИШ МӘДӘНИЙИТИ

Гигиена – саламәтликни сақлаш үчүн тәнгә болған күтүм.

Дегустация – тәми вә пуриғи арқилиқ истималчилар хусусийәт, сапасини ениқлаш үчүн түрлүк таамлар вә уссулуқларни баһалаш.

Интерьер – өй-җайниң ички орунлиниши.

Қайнитиш – қайнаватқан мол суюқлуқта таам тәйярлаш.

Қоруш – су яки башқа суюқлуқни қошмай, қизитилған майда таам тәйярлаш.

Қурал-үскүниләр – егилик вә ишләп чиқиришқа (ашхана, бағ вә башқилар) керәк-ярақлар.

Пайдилиқ тамақлиниш – адәмниң тән-сақлиғини яхшилаш вә түрлүк ағриқларниң алдини елишқа тәсир қилидиған, йетилиш вә тирикчилик һәрикәтлириниң мустәһкәмлинишигә елип келидиған қувәтлик тамақлиниш.

Профилактика – ағриқларниң алдини елиш, иммунитетни мустәһкәмләш мәхситидә орунлинидиған иш-чариләр.

Рацион – бәлгүлүк бир мәвсүмгә беғишланған (тәвлик, һәптилик вә башқа) таамниң көләми вә тәркиви.

Һоға пишириш – су қайнаш бабида пәйда болидиған һода таам пишириш.

Эстетика – гөзәллик,чирайлиқ.

ӨЙ МӘДӘНИЙИТИ

Бактерияләр – түрлүк ағриқларни пәйда қилидиған микроорганизмлар.

Йәрни қайта ишләш – қувитини ашуруш мәхситидә әмәлгә ашурулидиған чарә-тәдбирләр.

Йәрниң қувитини ашуруш – йәрни юмшитиш, оғут төкүш.

Көчүрүш – йәргә көктат, дәрәқ, гүл вә башқиму өсүмлүкләрни көчүрүш.

Кәйзә (грунт) – йәр, топа.

Терим – уруқни мәхсус тәйярланған йәргә селиш.

Тәтқиқат – йеңи мәлуматларни қолға кәлтүрүш мәхситидә тәтқиқ қилиш, әхбарат издәш.

О. Тансықбаев «Көчмәнләр»

А. Ғалымбаева «Апорт»

Д. Қастеев «Җәң алдидики таң»

Е. Ким «Тунҗа пәрзәнт»

ҚОШУМЧӘ ӘДӘБИЯТЛАР ТИЗИМИ

1. Учебная программа по учебному предмету «Художественный труд» для 5 класса общеобразовательной школы. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2016.

2. Национальная кухня казахов. – Алматы, 2005.

3. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Национальная одежда казахского народа. National clothes of Kazakh people. – Алматы: Алматыкітап, 2007.

4. Технология: Учебник + CD для учащихся 5 класса общеобразовательной школы (вариант для девочек). / Н. А. Якупова, Р. Ш. Алимсаева, И. А. Развенкова. – Кокшетау: «Келешек-2030», 2015.

5. Технология (вариант для девочек). Методическое руководство для учителей 5 класса общеобразовательной школы. / Н. А. Якупова, Р. Ш. Алимсаева, И. А. Развенкова. – Кокшетау: «Келешек-2030», 2015.

6. Вторая жизнь вещей. Книга для учащихся. – М: Просвещение, 1993.

7. Витамины круглый год. – М.: Россельхозиздат, 1984.

8. Витамины и домашнее питание. – М.: Просвещение, 1974.

9. Зданович Л. И. О вкусной и здоровой пище. – М.: Вече, 2001.

10. Зданович Л. И. Кулинарный словарь. – М: Вече, 2001

11. Ефремкина М. М. Блюда национальной кухни. – А., 1992.

12. Дубровин И. И. Все об обычном кофе. – М.: Просвещение, 2000.

13. Коваленко В. Ф. Юному плодоводу. – М.: Просвещение, 1985.

Интернет-мәнбәләр тизими

http://festival.1september.ru/articles/520528/
novaya-shkola.su›pedagogam/sredne…i…na-urokah…
http://www.bilu.kz/kuchnya.php
http://reviewexpert.ru/2015/04/uchimsya-kak-pravilno-servirovat-stol/
http://www.psylist.net/pedagogika/inovacii.htm (Педагогические технологии и инновации)
https://www.youtube.com/watch?v=IHpDWh-Mvws
https://www.youtube.com/watch?v=mBMEtTNWLFI
https://www.youtube.com/watch?v=_pNWpP_J-z8
https://www.youtube.com/watch?v=dUBZWP4QZyg
https://www.youtube.com/watch?v=GyokPdYoL3k
https://www.youtube.com/watch?v=6YgJjI5vwBE
https://www.youtube.com/watch?v=gs6JtlLV1bg
https://www.youtube.com/watch?v=lNyNlPDV5fU
https://www.youtube.com/watch?v=D1Fip4bt2l8
http://zhivopis-maslom.com/ru/stati/75-samye-izvestnye-i-populjarnye-stili-zhivopisi
http://www.studfiles.ru/preview/1764029/
http://zhannet.jimdo.com
https://videouroki.net/video/8-tiekhnologhiia-prighotovlieniia-butierbrodov.html
https://www.youtube.com/watch?v=ry1E1uzPSU0
http://udivitelno.com/creation/item/671-samye-interesnye-pamyatniki-astany-30-foto
http://www.ladyy.ru/homecomfort.html?id=315
http://festival.1september.ru/articles/588775/
//nsportal.ru/detskiy-sad/konstruirovanie-ruchnoy-trud/2015/03/11/pomozhem-zolushke
http://alcohol-spb.ru/FastFood.html
https://cirkul.info/article/zapiski-povara-buterbrod

МӘЗМУНИ

Киришмә 4

Визуаллиқ сәнъәт 6
§ 1. Тәсвирий сәнъәтниң бәдиий қураллири 6
§ 2. Классикилиқ сәнъәтниң җәвһәрлири. Қазақстанлиқ рәссамларниң иҗадийити. Тәсвирий сәнъәтниң түрлири вә жанрлири 8
§ 3. Натюрморт сәнъити 16
§ 4. Миллий безәк натюрморти 18
§ 5. Пейзаж. Тәбиәт билән уйғунлишиш. Һава истиқбали 20
§ 6. Индустриаллиқ пейзаж. Шәһәр пейзажи. Сизиқлиқ истиқбали 22
§ 7. Пластикилиқ шәкил сәнъити. Һәйкәлтараш 24

Безәк-әмәлий сәнъәт 28
§ 8. Ойма-нәқишлирниң түрлири вә қисқа тарихи. Қазақ хәлқиниң миллий ойма-нәқишлири (түрлири, стильлаш вә мотивлири) 28
§ 9. Бәдиий кәштиләш. Кәштә түрлири. Материаллар вә қурал-үскүниләр билән тонушуш. Эскиз орунлаш 32
§ 10. Бәдиий кәштә билән буюмни безәш 34
§ 11. Тоқуш (өрүш) сәнъити. Өрүш түрлири. Материаллар вә қурал-үскүниләр билән тонушуш 36
§ 12. Буюм өрүш 40

Дизайн вә технология (материал-тонуш, машинилар билән қурал-үскүниләр, қайта ишләш технологияси вә дизайн) 42
§ 13. Тоқума материаллириниң тәснифлиниши вә сүпәтлимиси. Материалларниң түрлири вә хусусийәтлирини тәтқиқ қилиш 42
§ 14. Тоқума материалларни қайта ишләшкә беғишланған қурал-үскүниләр билән қурулғилар 48
§ 15. Тикиш буюмлириниң тәснифлиниши. Идеядин мәһсулатқичә (тикиш буюмлири) 56
§ 16. Дизайн, кийимни макетлаш (қәғәз, тоқума вә башқиму материаллар). Костюм қураштуруш (чаққан манекенға яки қочаққа) 60
§ 17. Тоқума мозаика техникиси билән тәйярланған тикиш буюмлириниң дизайни (қурақ, пэчворк, квилт вә башқилар). Идеяләр қуруш. Эскиз. Ишни орунлаш рети. Материални таллаш вә тәйярлаш 69
§ 18. Буюм тәйярлаш. Буюмни безәш 72

Тамақлиниш мәдәнийити 74
§ 19. Дурус тамақлиниш асаслири....74
§ 20. Таамлар тизимини қуруш 78
§ 21. Ашханиниң җабдуқлиниши. Таам тәйярлашқа беғишланған курал-үскүниләр, әсваплар билән қача-қомучлар....82
§ 22. Таам тәйярлашқа беғишланған курал-үскүниләрниң мүмкинчиликлирини тәтқиқ қилиш....84
§ 23. Бутербродлар вә уссулуқларни тәйярлаш технологияси 86
§ 24. Көктатлар билән йәл-йемишлардин сәй тәйярлаш технологияси 90

Өй мәдәнийити 92
§ 25. Шәхсий гигиена. Өзигә өзи күтүм қилиш 92
§ 26. Өсүмлүк өстүрүш егилигиниң асасий йөнилишлири....94
§ 27. Өсүмлүк өстүрүш егилигидики әтияздики ишлар 96

Санитарлиқ-гигиенилиқ тәләпләр....98

Бехәтәрлик техникиси қаидилири 98

Луғәт 101

Қазақстан рәссамлириниң май бояқ әсәрлири....103

Қошумчә әдәбиятлар тизими....105